

8с
к12

Кыг 1385 - 1

Къагъыйланы Назифа

Т ИНТЕ БАРЫБ... I

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК 1966

К ъ а г ъ ы й л а н ы   Н а з и ф а

ТИНТЕ БАРЫБ...

(КЪАРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРАНЫ
ЁСЮЮЮНЮ БИР КЪАУУМ
ВОПРОСЛАРЫ)

*Ставрополь
китаб
издательство
1965*

А В Т О Р Д А Н

Къарачай литератураны историсы алкъын тыйыншысыча джазылыб бошалмагъанды. Аны юсюнден Ислам Къарачайлы, Къараланы Асият¹ талай зат джазгъандыла. Бекизова Лейланы², Егорова-ны, П. М. Балтини, Хубийланы М., Лаппанланы Сейитни дагъыда башхаланы къарачай литературоведениге талай къыймылары киргенди. Алай болса да бизни ана литературабыз къачан башланганы, биринчи поэтлери кимле болгъанлары алкъын илмугъа белгили тюлдюле. Бу затланы тинтиуню, литературабызны чыкыган, джазатланы тинтиуню, литературабызны чыкыган, джаратылгъан заманын белгилеуню автор уллу ишге санайды.

Озгъан ёмюрлерибизни поэтлери атлары табыуда, къарачай литературоведениде чырта джукъ этилмегенди. Бу китабха кирген «Эминаны ким этгенди?», «Тинте барыб...» деген статьялада китабы джазгъан юч эски къарачай джыры авторларын табады.

Джырланы авторларын излеуде профессор Алиланы Умар Баланы джашы, Хубийланы Шаша, Байрамкъулланы Ахмат, Хубийланы Магомет Ахияны джашы, Махаметланы Азамат, Кюджакъланы Байдымат, Къоркъмазланы Харшим, Апайланы Харун дагъыда башхала авторгъа уллу болушлукъ этгендиле. Аланы айтханларына таяна, автор талай джылны тинтиб, излеб, «Хасаука» бла «Умарны» Дебо улу Кючюк (Байрамукъланы Кючюк Де-

¹ Къарачайлы И. Писатели и поэты Карачая. «На подъеме». 1929. № 2. О пазойливых авторах, упражняющихся на восточные темы, или урок начинающим. «Революция и горец». 1931, №№ 6—7.

² Карасва А. О фольклорном наследии Карачаево-балкарского народа. Черкесск, 1962. Становление карачаевской литературы, Черкесск, 1963.

³ Бекизова Л. Литература рождения, октябрем, Сб. «40 лет автономии карачаево-черкесии», Черкесск, 1962.

⁴ Бекизова Л., Балтин П. Литература народов Карачаево-Черкесии. Труды КЧНИИ. Выпуск II, (серия филологическая), Черкесск, 1959.

⁵ Балтин П. Из истории карачаевской поэзии, Черкесск 1959.

⁶ Егорова Л. Изучение фольклора народов Карачаево-Черкесии. Черкесск 1964.

бону джашы), «Экинчи Эминаны» (Орусбийлары) Хыджи (Семенланы Къалтур) джазгъанды деген муратда тохдайды. Быллай ишни этну бизни джаш литературоведениебизге бек керекли затды.

Изленир, тинтилер керекли талай сейир джырны авторлары белгил болмай, не халкъ джыр деб, не да кимге болса да бюсюреу-сюз аталыб турадыла.

Хубийланы Магомет «Эски халкъ джырла башсыз болмасынла» деген статьясында талай джыр, авторлары белгили болмагъаны себбли, башха адамлагъа аталыб айланадыла деб джазады.

Сёз ючюн, «Баракъ», «Джандар», «Гапалау», «Къанамат» Къасботнукъуладыла деб, аны сайламаларына къошулгъандыла. Хубийланы Магомет ол алай тюддю деб, талай затны шагъатлыкъгъа келтиреди.

Бизни кёб сейир джырыбыз, къачан этилгенлери, къайда этилгенлери, не затны юсюнден этилгенлери белгили бола тургъанлайларына, авторлары табылмай, джылдан джылгъа унутулуб барадыла. Сёз ючюн, биз Дебо уллу Кючюкню ким болгъанын сегиз джылны излеб айландыкъ, аны уа (Дебо улуну) джашындан туугъан халкъ устаз Байрамукъланы Илиясны сохталары талай керекли затны устазларындан эшитген эдик деб айтдыла. Бусагъатда къартларыбыз бизге архивлеца бу иште уллу болушдукъ берирге боллукъдула.

Бу башында айтылгъандан сора, китабда литературабызны ёсююне уллу эс бёлюнеди, Уллу Ата джурт къазаутда ёлген бир къауум поэтлени литература портретлери бериледи, 60—70 джыллада къарачай джаш джазыучуланы творчество джолларына анализ этиледи, къарачай прозагъа, сабий литературагъа, драматургиягъа дагъыда башха затлагъа обзор халда къаралынады.

Къарачай литератураны ёсююне башха тилледен кёчюрюлген затла къалай болушханына да эс бёлюнеди. Китабны аягъында «Бир иннет бла ишлерге» деген иште автор джазыучу бла критикии арасында къаллай тукъум творчество шохлукъ болургъа керекди деген сорууну юсюнден сёлешеди.

Китабны джазгъан заманда автор К. Марксны, В. И. Ленинни, джазгъанларына, Совет Союзу Коммунист партиясыны программасына, эски къарачай халкъ джырлагъа, талай къарт адамланы айтханларына, къарачай джазыучуланы, критиклени произведениелерине, Къарачай-Черкес педагогика институтну, Къарачай-Черкес илму тинтиу институтну архивлерине, газетледе, журналлада чыкъгъан материаллагъа таянады.

Китабны автору къарачай литератураны историясында эндиге дери белгили болмагъан джангы затланы табаргъа болушханланы барына да уллу бюсюреу этеди.

«ЭМИНАНЫ» КИМ ДЖАЗГЪАНДЫ?

Халкъны ауузунда джюрюб тургъан фольклор джырланы ким болса да бирер адам этгенине сѣз джокъду. Заман кете баргъаны бла, джырланы кеслерин джамагъат унутмаса да, аланы авторларын унута башлагъанды, бир къауумларын а унутуб да бошагъанды. Алай болса да, мадары болгъанча, ол адамланы белгили эте барыргъа тыйыншлыды. «Экинчи эмина» джырны этген адамдан бир талай сѣз айтайыкъ.

Джырны 1812—1813-чю джыллада Учкуланда Семенланы Къалтур (Хыджи) этгенди. Бир джолда ол къаягъа бегингенди да хыджи атыб чыгъаргъандыла. Къалтургъа Хыджи деб аны ючюн атагъандыла. Къалтур фахмулу джырчы-чамчы болгъанды. Аны талай заты бююн да адамланы ауузларындан тюшмейди. Кѣбюсю уа, аныкъы болгъаны унутулуб, халкъ джырла болуб турадыла.

Къалтурну бусагъатда бизге белгили талай джыры, эки тизгинлик назмулары халкъда джюрюйдюле. Мъ аланы бир къаууму:

Къаягъа миндим да — Хыджи делле,
Къатыным ёлдю да — худжу делле.

* * *

Чегетде битген чегет раса,
Былай этиб неге тураса?

* * *

Бир джанынгдан къарасам — джигит кирик,
Бир джанынгдан къарасам — юйюнге сыйыт кирик.

* * *

Кёб тюйюлбюз, тёртеубюз —

Кёб турмайын кетербиз д. б.

Мындан алда аны юсюнден быллай хапар эшитдим: Къалтурну назму бла сёлешгенин, ушакъ этген заманда, адамны айтханына келишген айтымны рифмагъа бойсундуруб, джууаб этиучюсюн сынаргъа суюген биреулен аны бла ёчешгенди.

— Хар айтхан сёзюме назму бла джууаб этиб барсанг, кыысыр ийнегимн кесерме, — дегенди ёчешген.

Сау кюнню сёлешиб арыгъанында, ол адам не айтыргъа билмей, «тамбла орта кюндю» дегенди. Къалтур да анга: «Балтангы сабы отла кюйдю», — деб джууаб этиб, ийнегин кесдиргенди.

Къартла айтханнга кёре, Къалтур гитче сюекли джигит адам болгъанды, Ташкёпюрде Къобандач таякъ бла чынгаб ётюб тургъанды. Къара атыугъа, уугъа, джыр этерге, джырларгъа бек уста болгъанды. Бир ногъай ханны кызыны эрге чыкъгъан сыйына этилген къууанчада къара атыуда ол биринчи орунну алгъанды, кыызгъа джыр этиб, джырлаб кетгенди.

Къалтурну уллу къарнашыны юй бийчеси, Тебердиде, Орусбийладан болгъанды. Келип ызына къайтханлай, суугъа кетиб ёлгенди. Къалтур анга алаамат кюу этгенди.

Къыйынды дейдиле, ауушханын ачыкъ айтмайла
Уллу джамагъатдан бизге къуугъунига келгенле.
Маджал келиним керти дунягъа кетди эсе,
Къууана болурла ахратдагъы ёлгенле...

Кёремисиз, бу джыр бла «Эминаны» ушагъанларын?

Намыс деб бир къыйын зат чыкъгъанды да,
Джашларыбыз ёлелле келинлеин кёрмейин,
Тегерекге къарайбыз да, таула болмаса джукъ
кёрмейбиз.

Тарыгъыргъа киши джокъду да, не этерге билмейбиз,
Эмина болмаса, башха ауруудан ёлмейбиз.

Джамагъат элге эмина кириб, кёб адам ёлгенинде, ала Къалтургъа джыр этдиргендиле. Джыр ючюн нохта баугъа анга Мекер (Орусбий) тамгъалы бир алаамат аджир, сауут-саба бергендиле.

Къалтурну биринчи юдегиси 1808 джыл эминадан кырылгъанды. Саралыб бла Сарай деб уллу джашы бла уллу кызы уа Ипчыкда къошда эминадан бугъунуб сау къалгъандыла. Сабийлерин бугъундургъаны ючюн афендиле аны «аллахны саламын алыргъа унамагъан» деб эрши кѳргендиле. Афендиле бла аны арасы тюз болмагъаны «Эминада» да айтылады:

Таулада болады эминаны джоллары
Кѳб дарий бермесенг, ёлюкню джуумайды
Бизни афендини къоллары.

Къалтурну кызы Сарайны да белгили джыры барды.

«Хыджи кызы — Сарайды,
Джан чачларын тарайды», —

деб башланады ол.

Сарай Баракъны (Салпагъарланы, джыры болгъан Баракъны) къарт анасыды.

Къалтурну эминадан эки кере юдегиси чачылгъанды. Ючюнчю кере ол Батчалагъа кыыз тилей баргъанында, кюеулюкге башха сылтаулары болмай, «къартды» дегенлерин къалай эсе да эшитдиргендиле. Сора Къалтур, алаMAT уучу, бир кесекни ичинде талай кийикни ёлтюрюб келиб, джашладан тебен болмагъанын билдиргенди. Джыр да этиб кетгенди.

«Эминаны» автору Къалтур болгъанына шагъатлыкъ аны назму джазаргъа тырмашханы, Орусбийлагъа джууукълугъу да этедиле. Тергеб къарасакъ, Къалтур джашагъан джылла да ол заманлагъа тюшедиле. Сѳз ючюн, аны уланындан, Саралыбдан, туугъан Ибрай, къарт болуб, 1914 джыл ауушханды. Ибрайны джашы уа, Махамет, къарт киши, 1946 джыл ёлгенди.

Джырны Семенланы Къалтур джазгъанына ишек джокъду. Аны бюгюн бюгече да къартла айтханлай турадыла, алай а джаш тѳлю да билирге керекди.

ТИНТЕ БАРЫБ...

1958 джыл биз, Къабарты-Малкъар кърал университетни студентлери, «Красная Нивай» колхозгъа нартюх сындырыргъа бардыкъ. Бир кюн полевой станда тургъанлайыкъгъа, мешинаны кабинасындан бир къабартылы къарт чыгъыб, мени кёзюме джити къараб:

— Къабарты кызмыса? — деб кеслерича сорду.

— Огъай, къарачай кызма, — дедим орусча, къартны сорууна. Сора къарт къарачайча сёлешиб тебреди. Сёлешгенине сейирсиннгеними сезиб ол, ышара-ышара, джырлаб да башлады:

Къарачайны сакълар ючюн ол бюгюн,
Джанын берди чауллагъа сойланыб.
Излейик биз аждагъанны ёлюгюн,
Аны дертин алыргъа деб ойланыб.
Юсюндемед аны къара джамчысы,
Чырмалдымы огъесе ол атына,
Къайда тамды къаныны арт тамчысы,
Айшатчыгъы бармадымы къатына?
Акъджал атынг кючлю тукъум эснеди,
Ачы кишнеб болур болду дегенди.
Эсин джыйыб тюз кёзюнге къарады,
Къобарменг деб да бир аз марады...

«Хасаукадан» да талай тизгинни джырлаб, «эй, хомух», мен кёргенни сен эшитген да этмезсе», — дегенча биягъынлай, кёзюме джити къарады. Тюзю, мен къарт-

ха сейирсиннгеним бла кълмай, кълюм бла сукъландым. Миллетибизни историясын мен ол кърт тенгли билмегеним кълюмю такыр этиб, кеси кесиме болумумдан гитчерек кърюндюм.

Кърт алайда кѐб сейир хапар айтды. Мени эсимде уа ингирде джазыб кърюгъан затларым кълалдыла.

Эсимдеди, къртны тукъуму Барамуков эди.

— Бизни, Барамукъланы, Кърарачайда Байрамукълагъа джууукълугъубуз барды. Мен талай кере Хурзукга Байрамукълагъа баргъанма, ала да мени джууукъча кърюб тургъандыла, — деди кърт.

— Ма бу мен айтхан джырланы билемисе? — деб сорду дагъыда.

Мен башым бла «хо» дедим анга.

— Ким этгенин да? — деди дагъыда.

Аны уа билмей эдим, ол себеден джууаб да эталмадым.

— Сен алкын джашса, юйюгюзге барсанг, атанга сорчу, Кърарачайда аны билмеген киши болмаз, — деб кърт меннге кѐл этерге кюрешди.

Мен филолог болама деб тургъанлай, халктымы сейир джырлары кърайдан чыкългъанын кърабартылы кърт тенгли билмей тургъаным мени кърыйгъылы этди, алай а биягъы кърт эсими кесиме бура:

— Ол джырланы, — деди кърт, — Дебо улу Кючюк, Кючюк хаджи, этгенди, алай дегеним-Байрамукъланы Кючюк. Юйде атанга сорма кърюйма, кърызым, сен аланы билирге керексе, — деб, кърт хапарыны артын тауусхунчу, гюрюлдей тургъан мешинагъа минигиз деб устазыбыз буйрукъ берди. Ол кюнден сора тюбемедим къртха, «Хасаука» бла «Умарны» хапары уа мени джюрегимде джылы орун табханлары бла кълмай, кърыйгъы да салдыла. Сора кърт, джаш деб айырмай бу адамны историябыздан хапары болур деб ышаннганымы барысына да джырланы юсюнден соруб тебретим.

Талай джылдан сора (1958—1964 джыллада) тинтиуюбюзню ахыры кърт айтхан бла келишди. «Хасаука» бла «Умарны, кърарачай поэзияны накът-налмаз бюртюклерин, бир адам джазгъланына ким да ишексизди, алай а сейир затланы авторуну аты белгисиз болуб турады, ол ким болгъланды экен, аны юсюнден эндилеле

билген адам болурму, ол адамны, авторну, табмай кы-
яргъа боллукъ тюлдю демеген бир кертти филолог бо-
лурму?

Бу эки джыр да бизни джашларыбызгъа уллу Ата
джурт кызауатны кюнлеринде аз кыарыму бергендиле,
не уа Кыарачайлы фахмулу поэтлери, батыр аскерчиле
Кыаракетланы Исса, Байкыулланы Даут, Орусланы Ма-
хамет дагыда башхала фашистлеге асланлача юрюлген
заманда, кез алларында Умарны сыфатын тутхан бол-
мазламы? Эки джыр да совет адамны патриот сезимле-
рин ёстюрюрге уллу болушлукъ бергенлерине ишек
джокъду, алай а ала кыуру ол сезимни ёстюрген бла
кыалмай, эстетика сезимлени да кыозгъаб, алагъа да
тыйыншлы юлюшлерин кыошадыла.

Дагыда анам эски газет дугулчукъдан окыгъан
бир назмуну тизгинлерин чыртда унуталмайма, ол тиз-
гинле фашистлеге пленнге тюшген Голов деб бир совет
аскерчини юсюнден джазылгъан эдиле. Аланы авторуну
атын эскералмайма, школда окыуб башлагъынчы эшит-
ген назмумду, алай а стили, джазылгъан манерасы, син-
таксиси Борлакъланы Тохдарны джазгъанларына ушай-
ды. «Хасаука» бла «Умарны» джырыны себеби бла джа-
зылгъанды. Ма ол тизгинледен эсимде кыалгъанла:

Чыкыды Голов,

Кыоркыуу келмей эсине,

Джумдуругъун кыаты кыысыб

Урду немецни джелкесине.

Темир кыолла богъурдакыдан буугъанлай,

Башларындан совет кыушла джетдиле...

* * *

«Кыой сюрюуге кызакъ бёрю киргенлей,

Сау аскерни кыырдынг, тюзню толтурдунг,

Кыараб артын энтда кыалын кёргенлей,

Атаргъа деб бетджанына олтурдунг»... —

ма «Умарны» джырындан да бир строфа:

Россияны кыалгъан халкъларына кёргюзген кыыйн-
лыкъларын таулулагъа да салыргъа излеген кыанлы пат-
чахлыкъгъа кыаршчы тургъан назмула, кеслерини пат-
риотлукъ рольларын Уллу Ата джурт кызауатда да тол-

гургъандыла. Аллай уллу магъаналары болгъан затланы авторларын излеу вопросха къайтайыкъ.

Октябрь революциягъа дери къарачай поэзияны историясын джазгъан къой, поэзияны кесин да басмаламагъандыла. Къайда, ким басмаларыкъ эди, миллетни алфавити болмагъанды сора!

Кертиди, къарангыда джылтырагъан джитинлеча. Къарачайда да болгъандыла окъуулу, билимли адамла. (Кърымшаухалланы Ислам, Акъбайланы Исмаил, дагъыда башхала, Ислам бла Исмаил кеслерини назмуларын китаб этгендиле деб айтадыла, алай а алкъын биз аны табалмагъанбыз. Акъбайланы Исмаил 1916 джыл «Ана» тил деген окъуу китабны да чыгъаргъанды).

Башха тилледе, башха джерледе окъуб келгенле да болгъандыла, аланы ичинде бюгюн биз атларын билмеген джырчыла да болгъан болурла. Биз бу статьябызда аллай бирибизге, «джангыдан туугъан» джырчыны, биографиясына къарайбыз.

Джюзле бла джылланы, сюрюочюню таягыча, таулуну биргесине айланган, зауукълукъда джюрегин учундургъан, къыйынлыкъла кёлюн басхан къарачай поэзия! Кенг оюмлу, терен сезимли, мийик поэтик халда этилген къарачай джырланы алтын бюртюклери ёмюрле бла джылтырай туруб бюгюн неси да болгъан халкъны къолунда бурундан къалгъан эм багъалы духовный саугъаларыны бириди.

Ала бюгюн хар бирибизни джюрегибизде терен орун алыб, окъусакъ, кеслерине сукъландыра, кеслерин, ёмюрлюкге суйдюре биледиле, назму джазыуну джолуна кеслерин тюзетгенлени барысына да биринчи ёмюрлюк фахмулу устаз боладыла.

Халкъ джырла поэзиягъа байракъ бола, хар не тюрлю джаны бла да бютеу литературагъа юлгю болгъанлай турадыла.

Бизнича, Октябрь революциягъа дери джазма литературасы болмагъан халкъны, аууз поэзиясы аны тилини байлыгъын, искусствосун, историясын, джашауун, иги муратларын, сезимлерин, эркинлик ючюн кюрешин кёргюзедиле. Ма, къуру «Хасаукадан» алынган тизгинлени окъусанг да, кёрлюксе ол затланы.

Джау киргенди, Хасаукагъа келгенди,
Таб джолланы Амантишден билгенди.
Чанка, бийди бизни сатыб къоярыкъ,
Къарачайны багъасындан тоярыкъ.
Инаралны джаны кибик тенглери,
Башхасы джокъ, этеклери-дженглери
Ол къауумду бизни ачыкъ джауубуз,
Ала бла бир да кѣбдю дауубуз,
Ол инарал бизни хорлаб алалса,
Тырнакъларын юсюбюзге салалса,
Джыртыб, талаб, муал этиб къояред,
Джасакъ бла терибизни сояред.
Ачуудан биз къайнагъынчы, бишгинчи,
Ол залимни тузагъына тюшгюнчю,
Бирлешейик, кенгдегин да джокълагъыз,
Тар ѳзенде джуртубузну сакълагъыз!
Джау аскерни дженгил-дженгил джыгъыгъыз!
Тау асланла, хазыр болуб чыгъыгъыз,
Ойнатыгъыз сампаллада къолланы,
Къызартыгъыз Хасаукада джолланы!

Маркс, Энгельс, Ленин халкъ поэзиягъа хар заманда да терен эс бѣлгенлей тургъандыла. Владимир Ильич халкъ джырлада халкъны ашхы муратлары, ариу иннети иги сагъышлары, демократизмлиги ачыкъланнганы, халкъны психологиясын билиуде аууз поэзияны уллу магъанасы болгъанын чертгенди.

В. И. Ленин халкъ творчестводан джырланы, таурухланы, нарт сѣзлени кесини произведениелеринде хайырландыра тургъанды, алагъа таяныргъа ѳч болгъанды.

Бизге фольклор поэзиябызны историясын билмеклик, аны ичинде талай джырны авторларын табмакълыкъ, джазылгъан заманын ачыкълау къарачай литератураны ѳсюмюне, халкъны историясына да ажимсыз магъаналы зат боллукъду.

Башында айтханыбызча, бизни Октябрь революциягъа дери джазма литературабыз болмагъанлыкъгъа, назмуджазгъанла болгъандыла, бюгюнбюзге дери джашагъан алапат история джырланы кимле болсала да биреуленле этгендиле, ол адамланы ичинде окъуй-джаза билгенле да чыкъгъандыла. (Къарачайда революциягъа дери къуру

12 свет школ болгъанды, алада, аны кибик Къарачайдан тышында да байладан талай адам окъуб тургъанды).

Хы, энтда биягъы къартха къайтайыкъ. Ол къарты алай таукел, кескин сѣлешгенин эшитгенимден сора, Байрамукъланы Кючюк деб бир адам керти да джашагъан эсе, ол не адам болгъан болур экен, ол сейир джырланы джазарча аны аллай хыйсабы болгъан болурму, ала ны керти да ол джазгъан эсе, ол джазгъан затладан бюгюн халкъны ауузунда дагъыда не затла джюрюй болурла деген соруулагъа джууаб изледим.

Талай заманны соруб, излеб айлангандан сора кертида, Хурзукда Дебо улу Кючюк деб бир онглу киши джашагъанды деб бир бѣлек адамдан эшитдим. Аланы бир къауумлары, сѣз ючюн, бусагъатда Хурзукда джашаб тургъан Апайланы Исмаилны джашы Харун Дебо улу Кючюкню уланындан туугъандан, Илиясдан, окъугъанма деб да кѣб хапар айтхан эди.

Къартла айтханнга кѣре, ол талай заманны Дагъыстанда окъугъанды. Андан сора Аравиягъа джолоучу болуб кѣб затны кѣрюб, билиб къайтханды.

Кючюк терен билимли, окъуулу, огъурлу, джашауда тюзлюкню излеген, акъыллы киши болгъанды. Аны тюз тукъуму Байрамукъланданды. Деболары Байрамукъланы бир бѣлегини атауул тукъумуду. Кючюкню атасы Дебо Байрамукъланы Болатчыны джашыды.

Дебону сабийлери ълюб къораргъа къалгъандыла. Сора бир бѣлек джылдан къызчыкъ туугъанды. Дебо анга Маске деб атагъанды, къызчыкъны ызындан джашчыкъ туугъанында уа — Кючюк деб атагъандыла. Къарачай къартла айтханнга кѣре, Дебо улу Кючюк Хасаука урушда болгъанды, аны юсюнден джырла да эггенди. «Умарны» джырын а Кючюк кесини сюйген тегине — Багъатырланы Умаргъа — этгенди. Кючюк джамагъатны инджиюн ангылай, аны къыйынлыгъына къыйнала, зауугъуна къууана билген киши, халкъ ючюн деб джашагъан онглу адамланы бири болгъанды. Дебо улу кесини ол халилерин юйдегисине да юретгенди. Юй бийчеси Къобанладан болгъанды.

Аны бир къызы бла беш джашы болгъанды: Исмаил, Таусолтан, Джан (къызы), Махамет, Исхакъ, Сюлемен.

Кючюкню юйдегисинден Къарачайгъа аты айтылгъан аны ортанчы джашы Махамет болгъанды. Кючюк аны алгъын кеси окъугъан джерге, Дагъыстанга, ийиб окъутханды. Махамет 1823 джылда туугъанды, кеси 75 джыл джашаб ёлгенди. Махамет араб, тюрк, орус, къумукъ тиллени иги билгенди, терен билими, заманга кёре уллу окъууу болгъан адам эди дейдиле.

Махаметни юй бийчеси Хубийланы Наныны къызы, Хаджибар, окъуй-джаза билген тиширыу эди дейдиле къартла. Юйдегисинде тёрт джашы бла эки къызы болгъанды. Ол аланы барын да алчы демократ идеяланы юсю бла ёстюргенди, къолундан келгенча окъутханды. Аны тамада джашы Илияс бла чынг кичисини тамадасы Ахмат Къарачайда биринчи джамагъат деятельдендиле, просветителледиле.

Илияс Ставрополь гимназияны бошагъанды, кеси да юйдегиленнген да этмей, малын, мюлкюн, джалын, да Къарачайда просвещениеге бериб тургъанды. Ол 62 джыл джашаб 1921 джылда аушханды. Аны сохталарындан Хурзукда бюгюн да Апайланы Харун джашайды. Илияс Ставрополь губернияда алчы адамланы талайы бла тенглик джюрюютюб тургъанды.

Къарачай художник, поэт, просветитель Ислам — Тобердичи (Кърымшаухалланы Пачаны джашы Ислам), тегей поэт Коста Хетагуров, белгили орус художник Н. А. Ярошенко Илиясны барыб-келиб тургъан суйген тенглери болгъандыла.

Илияс окъууун бошаб келгендинде, Марада школ ишлетгенди, анда талай джылны ишлегенден сора, Учкуланда школну директору болуб тургъанды. Къарачайда Илиясны къолундан талай онглу окъуулары-билимлери болгъан адам чыккыгъанды. Аны кесини уллу окъууу, билими болгъанына шагъатлыкъ бир белгили джыр этеди.

Окъуй, окъуй мен барсам,
Мен Илиясны джетерме,
Сени алыб мен кетсем,
Шамай урушса, не этерме...

Илияс демократ болгъанды. Къарнашы Ахмат да анга ушаш алаамат адам эди, Ахмат Екатеринодарда

(бусагъатда Краснодар) окъугъанды. Кърымшаухалланы Исламны тенги болгъанды, аны ёлюгюн да, осиятына кёре, Ялтадан Джамагъатха Ахматны башчылыгъы бла кёчюргендиле. Ислам бла бирге Ахмат Къарачайда школла ачханды, просвещениеге кёб кюрешгенди. Хурзукда школну да ала ачхандыла. Ахмат Хурзукда старшина болгъан заманында, керти демократ болгъанына шагъатлыкъ быллай бир иши этеди. Ол бютеу элни мюлклерине кёре, беш бёлюмге юлешгенди. Эм байладан эм кёб джасакъ алгъанды, джарлыладан джукъ да алмагъанды. Ахматны бу ишин Хурзукда къой эсенг, бютеу Къарачайда да байла иги кёрмегендиле. Сёз ючюю, ол старшина болгъунчу, Дудалары дагъыда баиша бай, биёле бир тукъум бир налог тёлемегендиле. Ол себебден Ахматха къадалыб, таймаздан аны бла кюрешиб Болджаллы правительствону заманында старшинадан чыгъартхандыла. Ахмат тюз иннетли, акъыллы, билимли адам болгъанды. Кърымшаухалланы Ислам бла Ахмат джарлыланы сабийлерин окъутуугъа да уллу эс бёлгендиле. Аланы кючлери бла Гюрджюланы Къурман Ставрополь гимназияны бошагъанды.

Хурзукда уллу кёпюрле, кенг арба джолла да Ахматны оноуу бла ишленгендиле. Ол старшина болгъан заманда, сабан иеле джыл сайын джерлерин кенгертирге кюрешиб, джолланы тар этиб, арба озар джол къоймай тургъандыла. Ол саулай Хурзукда Къаракетланы тийреден Къобанланы тийреге дери уллу арба джол, элни ичинде - тышында да талай кёпюр ишлетгенди.

Ма къарачай халкъны духовный байлыгъыны ичинде, Минги-Тауну эки тёббесича, белгили болуб тургъан эки сейир джырыны авторуну юсюнден бюгюнлюкде биз габалгъан затла. Бу эки джыр («Хасаука» бла «Умар») 1828—1829 джыллада, джырлада айтылгъан затла суугъунчу, джазылгъанларына сёз джокъду. Поэт ары дери да андан сора да талай зат джазгъанды, алай демеклик, джылла онгдуралмай тургъан сейир джырланы уллу фахмусу болмагъан адам джазаллыкъ тюлдю; экинчиси, ол джырла чыкыгъан джюрекни оту аладан сора къуру кеси-кесин джылытыргъа айланыб къаллыкъ тюлдю.

Къурч санлада бегиген ол темир джан
Терк чыкъмайды быллай тулпар джашладан.
Ётгюр сандан чартлаб чыгъад исси къан,
Тешиб, ётюб, кетед къаты ташладан...

Фахмулу джюрекледен да ма быллай тизгинле чыгъадыла, ол тизгинлени арты да «къурч санлада бегиген» поэтлик джан чыкъгъынчы тауусулмайды. Ол себебден къарачай филологла Дебо улу Кючюкню творчествосуна терен эс бёлюб, аны джазгъанларын джыйыб, китаб этиб чыгъарсала — ол уллу махтаулу иш болдукъ эди. Алай этмеклик — литературабызны бир алтын бюртюкчюгюн тас болуб тургъан джеринден табыб-халкъгъа саугъагъа бериудю.

1958—1964 дж.

УЛЛУ АТА ДЖУРТ ҚАЗАУАТДА
ЕЛГЕН ПОЭТЛЕРИБИЗНИ ЮСЮНДЕН

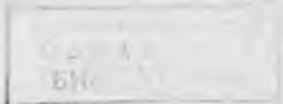
ҚАРАКЕТЛАНЫ ИССА

*Елсе да энтда сау кибик турад,
Хар эртден сайын аты айтылад.
Учундурганча джыры джашаугъа,
Аны ёлюю да югюю халкъга.*

(Байрамукъланы Х.).

Ехдем Кавказ, салам айтама санга,
Тюрлю-тюрлю мийик ариу таулагъа,
Узакъ джерден келиб къонакъ болуучу,
Кёк булутла ююрсюнюб къонуучу!
Къачадыла ызларындан сюргенлей,
Булгъаналла къыбба кибик чырмалыб,
Шо ол халда джитилеге мингенлей,
Рахат болуб джатадыла чырмалыб;
Чардакъ тубан эм булутла джайылыб,
Джалкъаларын артларына къайырыб
Чайкъалалла, бир бирине урушуб,
Демлешелле ёшонлерин бурушуб.
Къарачыгъыз, ол таулагъа сюелиб,
Тёббелери булутлагъа тирелиб,
Булутланы ичлерин бири джарыб,
Джуддузлагъа джетерме деб узалыб.

Бу сейир назмуну окъумагъан, авторун суймеген
къарачайлы болурму? Кесигиз билгенча, назмуну авто-
ру къарачай совет джазма поэзияны башлагъанланы би-
ри Қаракетланы Иссады. Қарачай совет поэзияда
Иссадан алгъа назму китабы чыкъгъан киши болма-

гъанды. Ол Къарачайда Малкъарда да белгили поэт болгъаны, «Интернационалны» ана тилине кёчюргенини юсюнден къазауатха дери чыкъгъан «Литература энциклопедияда» да джазылыбды.

«Исса 1924 джылда джазыб башлагъанды», — дейди къарачай суратлау литератураны биринчи альманахы. «Революцион джырланы» ал сёзюню авторлары уа Исса 1922—23 джыллада джазыб башлагъанды дейдиле. Бу экинчи айтыу керти болур, не ючюн десенг, Иссаны биринчи назму китабы, «Джангы джырла», 1925 джылда чыкъгъанды. «Революцион джырла» — 1931 джылда. Газетледе уа 1922 джылдан башлаб Иссаны назмулары басмалангандыла.

Поэт 1900 джыл Джёгетейде туугъанды. 1923-чю джыл Москвада Востокну урунганларыны коммунист университетин бошагъанды. 1933 джыл а Орджоникидзеде «Тау эл мюлк институтну» бошайды. 1941 джылгъа дери талай партия, кърал джууаблы ишледе ишлеб турады. Къазауатны биринчи кюнлеринде огъуна кеси разылыгъы бла джуртун къорууларгъа солдат болуб кетеди. Фахмулу поэт джигит къазауатчы да болуб, 1942 джыл июль айда къазауатда шокдан атыб 16 фашистни ёлтюрюб, Ата джурту ючюн джанын да береди. Ма Къаракет улу Иссаны джашаууну къысха джолу. Алай а поэтни джашауунда къысха джол боламыды? Керти поэтни джолуну ёлчеси — ёмюрле тюлмюдюле?

Бет джанлары къалын ариу чегетле,
Ичлеринде хар бир тюрюлю кёгетле,
Субай ёсген нарат, нызы терекле,
Салкъын, джууаш аяз ура кёлекге.
Аяз урса, бары бирден кымылдаб,
Силкинетле бир бирине шыбырдаб,
Джашнайдыла кём-кём ариу кийиниб,
Баш уралла таула таба ийилиб.

Бу алапат назму ёлгюнчю Исса да джашарыкъды. Бу уа къарачай совет поэзияны ал джылларында пейзаж лирикада джангыз фахмулу назмуду. Иссаны таныгъанла айтханнга кёре, ол назмуну бек уста, аудиторчяны аузуна къаратыб, окъуй билгенди. Джумушакъ джюрекли, ариу халили, накъырдачы, джашауну терен сюе

билген, къарачай поэзияны байрагъын мийик кѣлтюрюб, поэтлик ауазына кѣблени тынгылатады. Ол байракъны тюбюне талай фахмулу поэт джыйылады.

Мен Иссаны кесин танымайма, алай а аны джазгъанларындан, тенглерини айтыуларындан ол бюгюн да сауча, суюген тенгибизча, кюн сайын тюбей тургъан адамыбызча кѣрюнеди.

Поэт мени анамы суюген тенглерини бири болгъанды. Анам, аны назмуларын бюгюн да окъугъанлай турады.

«Бир джолда, — дейди анам, — Исса тенглери бла келиб, къуру да этнучюсюча, кюлюб-ойнаб, накъырда этиб башлады. Ол келсе, юйню ичи къууанчдан, кюлкюден толуб къала эди. Къарт-джааш бла да сѣлеше билген Исса адамгъа эригирге заман бермей эди. Сора бешикде сабийчикни къатына барыб: «Сафият, шо, ѳлген атангы джаны ючюн, бир айт: энди бу къызынгы (бир, эки, юч, тѳрт, беш!) бешинчи къызынгы — сюемисе? — деб соргъанды.

— Айхай да, сюеме! Билемисе, мен анга къаллай джыр этгенме? Сен поэтме деб тургъанлайынга, кесинги меннге оздуруб къойгъанса.

— Оллахий, огъай, къайда, бир
айтчы!

— Къайдан чыкъдынг, сеирлик,
Бу джуртлагъа, элlege?

— Сенден ариу кирмегенди

Биз джашагъан джерлеге, — деб Крыловну

«Къаргъа бла Тюлкую» деген баснясыны аллын окъугъанды. Исса бир кесекни алджаб туруб, «тоба асто, энди керти кѣлюнг бла сюесе бешинчи къызынгы? — деб джангыдан соргъанды. Анам басняны аягъына дери окъугъанында уа, Иссаны кѣзлери джыламукъдан толуб, къызчыкъны къойнуна алыб «Ана тилим» деген назмусун окъугъанды:

Эй, ана тилим, кирмей тергеуге,
Минг-минг джылланы къайда сакъландынг?
Ишин-муратын биреу-биреуге
Джажалмай туруб, не кеч джокъландынг?!

Тур энди, тур, бирден барайыкъ,
Тот кирпичлени ачыб къарайыкъ,
Ким да аямасын ишин, кючюн,
Ана тилин джарытыр ючюн!

Ма алай терен эмоциялы, бир бирледе сабий кёллю, джашауну, поэзияны сюе билген адам болгъанды, ана тилибизде биринчи назму китабы чыкъгъан, пейзаж лириканы, революцион джырны, диспут назмуну, лирика, поэманы да къарачай литературада биринчи болуб джазгъан поэт Къаракетланы Исса.

БАЙКЪУЛЛАНЫ ДАУУ

«Орта бойлу, токъ, не кесек да ачыулана билмеген адам эди», — дейдиле Байкъулланы Даутну таныгъанла. Чыртда ачыулана билмеген поэт... Мени кѣзюме ол адамы кесине дженгил илешдирген, огъурлу кѣзлери бла бетинге къарагъаны сайын ариу ышара тургъан, чам, накъырда этерге бек суйген адамча кѣрюнеди.

Поэт Байкъулланы Даут 1902 джылда туугъанды. Джыйырма бла джети джылында назму джазыб тебренди. 1929 джыл «Джангы джырла» деб биринчи назму китабын чыгъарады.

Къазауатха дери джазгъан къарачай джазыучулары ичинде олсагъатда Даутдан кѣб джазгъан болмагъанды.

Байкъулланы Даут деб эшитгенлей, не эсе да, озгъан ёмюрню кѣб къыйынлыгъын сынагъан таулу тиширыуу сыфаты аллыбызгъа сюелиб къалады. Испан къызчыкъ а? Къара бурма чашчыгъы бла, тегерегине джур балачыкъча сескекли къарай тургъан ёксюз къызчыкъны къатына барыб, ауузундан папиросун да сол къолуна алыб, онг къолу бла къызчыкъны башын сылайды. Къызчыкъны бетчиги джарыб, атасына тубегенча болады. Бу къызчыкъны Даутну окъуучулары бары да таныйдыла. Аны бла поэт къарачай поэзияда тыш къралланы ишчи халкъларыны кюрешин джазыучулары ичинде биринчи болуб суратлайды.

Даутну джазгъанлары ана литературабызда эпика тенденцияны теренлейдиле, аны кючю бла орус классика литература, къарачай фольклор бизни литератураны эстетика теренлигин, тематика тюрлюлюгюн ёстюрюге болушадыла.

Даутну къаламын кълундан фашист окъ тюшюргенди, алай а ол бизни, кесини окъуучуларыны, арабызда ёмюрде да тас боллукъ тюлдю, чыртда ачыулана, кълкъалды бола билмеген къарачай поэт.

ОРУСЛАНЫ МАХАМЕТ

Джыйырма бла алты джыл... Драматизмден толу джылла. Къалай къаты джюреклиди табигъат... джыйырма бла алты джылда поэтни джашау джолун юзюб къойгъан...

Алай а табигъат не этиб кюрешсе да, аны ёлюм деген джоругъуна фахму сыйынмайды. Юч-тёрт джылны ичинде уллу поэзияны этген, уллу сезимлеге джол ачхан, окъуучуну джюрегин бир джылытыб, суумазча этген, халкъны теренинден чыкъгъан Махаметге аджал джокъду. Ол бизни, аны ёмюрде кёрмеген окъуучулары, джюреклерибизде джашау ючюн тору атындан тюшмегенлей, къурч къылычы къалам болуб турады. Махаметни назмуларын окъусанг, алада иги затланы бютеу авторгъа атаб, аны скойюмлю тюрсюню бир джаны бла тюшдеча, бир джаны бла сени, сен хар несине да сукъланган, ёмюрю сени бла джашаб тургъан бир адам келиб, аллынга сюелиб, сени бютеу асыл сезимлеринги джесирлеб тохдайды. Ол сагъатда сен артыкъ да бек анга ушаргъа талпыйса.

Мени кёзюме Махамет (аны тенглери айтхан бла) орта бойлу, назик, сазбетирек, хаман сууукъсураб тургъанча кёрюнеди. Алай а ол хаман сууукъсураб тургъан адамны кёкюрегинде къаллай исси джюрек тебгенди, къаллай сейир, кесинден башха кишиге ушамагъан, фахмулу болгъанды ол!

Поэзиясыны суратлау теренлиги, кертилиги, патриот мотивлерини джылылыгъы, сезим джаны бла джангылыкълары, аны керти поэзиягъа ие этедиле.

Тору атлы, кѳурч кѳылычлы поэт литературабызгѳа алтын бюртюкле себиб тебрегенлей, уллу Ата джурт кѳазауатха джанын-кѳанын да аямай киргенди. Анда ол джигитлик этиб, поэтча ѳлгенди, алай а ол бизге, «коммунизмни узагѳына», кѳзлеринде «Хурла кѳлню» теренлиги, ѳсюмюнде Минги-Тауну мийиклиги, джюрегинде тау шоркѳаны тазалыгѳы бла келгенлей турлукѳду.

Кѳб ѳмюрде чыракѳ кибик джарытыб,
Сыйлы атынг арабызда кѳб джашар,
Ишибизде хорламлагѳа талпытыб.
Поэзиянг мутхузланмаз, кѳб джашнар!¹

Орусланы Махаметни назмулары кѳарачай поэзия не уллу джеттишимлеге ие болса да, аны гюл тахдасында эм ариу ийнс этген гокга хансларыны бири болгѳанлай турлукѳдула.

---

¹ «Сыйлы атынг арабызда кѳб джашар» деген назмусуну арт тизгинин тюрлендириб, поэтни кесине айтабыз. (Н. К.).

ПРОЗАБЫЗНЫ ЮСЮНДЕН БИР КЕСЕК

Бизни заманны литературасы адам джюрекни ишле-ген сауутду. Ол сауут чемер кьоллагъа тюшсе, аны хар джиги: сёзю, акъылы, оюму, образы адамны сезимлери-не, башына синге, аны духовный болумун ишлейдиле. Ол себебденди джазыучуну заманны аллында уллу борчлу-лугъу. Ол себебден джазыучу джашаугъа, кюрешге къ-рагъанча къараргъа керекди. Аны бютеу творчествосуна синген коммунист иннети, партийностлугъу адам джю-реке джашауубузну джорукъларын сингдиредиле.

Бизни литературабызны баш методу — социализм-ни—эм кючлю джаны-джашауда бир бирине ушама-гъан затланы кюрешлерин суратлауду. Актуальный те-магъа джазылгъан кёб планлы прозабыз бусагъатда заманыбызны сыфатын, болумун кёбюсюне тюз сурат-лайды. Прозабызда бу арт кёзюуде обществону ёсюю-ню баш тенденциялары суратланадыла. Джазыучула алагъа дери киши тиймеген темагъа джазаргъа излей, алагъа дери киши салмагъан сорууланы сала, киши джууаб бермеген проблемалагъа джууаб бере, джашау-ну демократизациясын, адамны активностлугъуну ёсюю-юн, аны гражданлыкъ борчун, партия бла халкъны бир бири бла терен байламлы болгъанларын суратлайдыла.

Джашау берген материалны тинте, джашаугъа ху-дожникча къарай, бизни джазыучула прозада бек уллу иш этгендиле. Ол уллу ишлени бири, бизни кёлюбюзге келген бла, алынган темасына тыйыншлы стиль табу-ду. Ол бизни литературабызны ёсююню баш проблема-ларыны бириди.

Алынган темасына тыйыншы стиль табылмагъан чыгъармада кёбюсюне литература штамп, эски методла, эски амалла тубейдиле.

Сёз ючюн, сыйюмсюз геройну аты да эрши, сыфаты да джийиргеншли, акъылы да аз, излемлери, сезимлери да сай, къысхача, ол дунягъа джийиргеншли болур ючюн туугъан бир зат болады. Алай а сейир тюлмюдю, ол джийиргеншли адамны анасы анга джийиргеншли ат да атагъаны? Аны аллай зат боллугъун биле болурму эди? Къайдам. Джашауда тубегенлеге къарасанг — не иги адамда да табылады бир джетишимсиз зат. Ичинде джаны болгъан адам рецепт бла джашаматгъаны себебли, хар нени да тыйыншысыча этиб туралмайды. Алай дегенибиз, кимни да болады бир джангылгъаны, къуру сыфаты ариула ариу джашамайдыла. Сыфат бла джюрек къуру да гармониялы болуб турмайдыла.

Адам керти адам эсе, аны халисинде, болумунда иги шартлары джетишмеген джерлеринден эсе талай кере кёб боладыла. Джашау, иги тюшдеча, сейир болуб къалмайды. Аны алай этер ючюн адам ёмюрле бла кюрешде джашаргъа керекди. Тынч табылгъан зат учуз болады. литературада да алайды. Тынч, кюрешсиз табылгъан зат (бизни сёзюбюзде уа стиль) учуз болады

Литература сёзню искусствосу болгъаны себебли, стиль (тил) аны эм баш материалыды. Сёзсюз литература чыгъарма болургъа амалы джокъду. Сёз ючюн, чыгъарманы композициясын алыб къарасакъ, — ол литератураны формасыны ара багъанасыды. Алай болса да, аны тил бла тенглеширдирге джарамаз.

Хыбыл композициялы иги чыгъарма болургъа боллукъду, аман стиль (тил) бла джазылгъан чыгъарма уа, не аламант композициясы болса да, иги болургъа амалы джокъду. Сёз ючюн, бир гитче затчыкъны юсюнден ариу стиль тил бла джазылса, уллу зат болуб къалыргъа боллукъду. Уллу затны юсюнден аман стиль бла джазылгъан чыгъарма уа иги болургъа амалы джокъду.

Муну барын айтханыбыз — алынган темагъа тыйыншы стиль табылмаса, иги чыгъарма боллукъ тюлдю дегенлигибизди. Бу затны прозабызда бир сынайыкъ.

Бизни прозабызны историясы алай уллу тюлдю. 1936—1950 джылла «Къара кюбюр»; алтмышынчы-

джылла — «Аманат», «Къарчаны юйдегиси»; джетмишинчи джылла — «Аманат» (экинчи китабы), «Джылла бла таулары» биринчи китабы; Къобанланы Дахирин «Таулада таууш» деген романы, Биджиланы Борисин «Джюрекни ауазы» деген повести, джаш джазычулары повестлери, хапарлары, очерклери.

Къарачай джазма поэзия Семенланы Къалтурдан башланады деб бусагъатда аллай акъыл барды.

Прозабызны историясы уа Уллу Октябрь революциядан сора башланады.

Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр»¹ деген романы къарачай прозаны аллын башлагъан чыгъармаланы бириди.

«Къара кюбюр» авторну биринчи китабыды, алай а ол окъуучуну бютеу джашау джолунда нёгер, тенг болгъан чыгъармаладанды. Ол джазыучуну биринчи романы огъай эсенг, биринчи чыгъармасы болгъанлыкъгы да, бюгюн аны окъусанг, Уллу Октябркъа дери къарачай халкъны къыйын джашаууну бир кесегин кёрюб къоймай, авторну терен ангылылыгына, уллу сагъышларына да тубейсе. Китабда коммунизмни джарыкъ идеясы саулай дуняда орналырына, аны хурмети бютеу миллетлени джюреклерин джарытырына автор суратлау халда ийнандырады.

«Къара кюбюр» къарачай халкъны историясындан бир бёлек джылны кёргюзеди, китабда окъуучу, урунган къарачайлы революцияны джолуна къалай тюзетгенин, ол заманны кючлюлери аякъ тиреб, юренген джашауларын къолда тутаркъа кюрешгенлерин, эски джашауну ашхамы джетиб келгени бла жангы джашауну кюню башланы джарытыб тебрегенин, ол кюнню ёмюрде салкъын болмазын табады.

Аппа улу революция джашауну джоругъу болгъанын, аны ёсюмюню закономерностлугъун, аны хорларын социально тюрлю-тюрлю джашагъан адамланы юслери бла ангылатады.

Автор заманны социальный сыфатын — терен ангылай, хар адамын, хар героину социальный ангысын чер-

---

¹ Аппаланы Х. А. «Къара кюбюр», Къарачай-Черкес китаб издательство, 1958 дж.

те, класс кюреш джукъланмазын, революцияны хорларын, аны революция идеягъа кесин бютеулей бергенин джазыгучу талай суююмлю геройну юсю бла кѳргюзеди. Тюз, кеслери кыйынылары бла джашагъан таулуланы революцияны ишине орус большевик Семен юретеди. Ол кесини бютеу политика билимин, сынамын таулулагъа партия юретгенча береди. Семен огъурлу халкъны сюе, аны болумун ангылай билген адамды.

Автор, урунган халкъ анга, Семеннга, кесини эм татлы адамына къарагъанча, кесини эм суйген тенгин кѳргенча, кѳргенин, сѳз бла айтыб къоймай, джюрек бла сездиреди.

Семѳнну тѳгерегинде аны революция идеяларына кеслерин толу бериб, ол кѳргюзген джолгъа кеслерин тюзетиб тургъан геройла халкъдан чыкъгъан, халкъ ючюн кюрешген адамладыла. Ала «меники» деген эски джашауну къурутур ючюн кюрешде жанларына тынчлыкъ излемейдиле. Аланы ичинде Къанамат айырылыб танылады. Ол джарыкъ кѳллю, джукъдан къоркъуб артхатура билмеген, алай а джашауу джокълукъда — тарлыкъда ѳтген бир джашды. Аны ѳхдемлиги, кючю, къарууу санларындан, ѳтген ишинден белгилиди. Ол онгсузлагъа тюзлюк ѳте, адамлыгъын, намысын, сыйын сакълай, терсликни кѳлтюрмейди. Галай заманны юйюнден айырылыб айланганлыкъгъа, революциягъа борчун унутмайды. Ол революцияны китабладан окъуб билген бла джакълamay, хакъ джюреги бла, бютеу сезими бла биледи, аны ючюн джан берирге да хазырды. Ол фахмулу, миллетден чыкъгъан джаш эски дунияны къаласыны тзмалы оюлуб баргъанын, тюрленнгенин, бузулгъанын ангылай биледи. Къанаматча адамла революцияны джолуна тюзелгенлери, аланы ызларындан мингле бла урунганла баргъанлары романда партияны ишини тюзлюгюн ангылатады. Аппа улу къарачай прозада къой, кесини заманында бютеу къарачай литературада быллай проблемаланы биринчи болуб салады. Романда къуру революцияны джолу суратланыб къалмайды. Анда эки классны, эки тюрлю джашауну социальный сыфаты бла бирге алагъа история къаллай сюд ѳтгенин да кѳргюзеди.

Китабны художество теренлиги тилинде да танылады. Автор бир джерде да бош сѳз келтириб кюрешмейди.

Аны сыфатланы суратлагъаны уа тилни терен билгенине фахмулдулугъуна шагъатлыкъ этедиле. Сёз ючюн, китабны эм аллында Ибрагимни сыфатын суратлайды. Ол китабны бир кере окъугъан аны эсинден кетерлик тюлдю.

Къазауатдан сора прозабыз Хубийланы Османны «Аманат» деген юч китаблы романындан башланады. Романда къазауатны къыйын кюслеринде къарачай халкъны джигитлиги, джигерлиги, патриотизмлиги кёрюнеди. Ючюнчю китабы уа бююн кюнюбюзню суратлайды. Романда къарачай халкъны джигитлиги Аскерни, Хасанны, Азретни дагъыда башха сюйюмлю геройланы юсю бла суратланады.

Аскер къуру керти джигитча кёрюнюб къалмай, керти коммунистча, керти тенгча, керти патриотча, керти командирча да эскертиледи.

Аскер хорламсыз ызына къайга юренмеген, къоркъуб артха тура билмеген, табышлы, къыйынлыкъда башы энишге тутмагъан керти партизанды. Окъуучугъа артыкъ да бек джаш тёлуге, бу уллу магъаналы образды.

Хасан романны центральный геройларыны бирини. Ол къазауатда, иште, юйде да суратланады.

Урушха ол кеси, разылыгъы бла барады. Аны сезимлери терен, мураты уллу, иннети кирсизди.

Романда тиширыу сыфатла да кёрюнедиле. Ала, тиширыула, эркишилеге тенглик этиб, юйде гитче сабийчиклерин къоюб, партизанлагъа кетедиле.

Сюйюмсюз геройла да тубейдиле китабда. Сюйюмсюз геройла туугъан джерлерин туурагъан гыр ижыннга сатаргъа да огъай демеген Хаджибекир, Джарашды, Катя дагъыда башхаладыла. «Аманат» деген юч китаблы роман Къарачайны Ата джурт къазауатда этген ишлерин суратлагъан, аны къалгъан совет халкълача, гитлерчи фашистлени алларына темир тау болуб тургъанын суратлайды.

Къазауатдан сора прозабызгъа Байрамукъланы Халимат кесини хапарлары, «Къарчаны юйдегиси» деген повести, «Джылла бла таула» деген юч китаблы лирика романыны биринчи китабы бла киргенди. Халиматны прозасын къолунга алсанг, кёлюнге быллай бир зат келеди: къалай болур экен поэтни прозасы: хар сёзю джюрекден чыкыгъан джырча поэзиядан толубму турады,

огъесе, поэт бютеу джылыуун поэзиягъа бериб прозала сазбет болубму къалады. Къайдам.

Поэт керти художник эсе, аны прозасы да поэзиялы болургъа керек тюлмюдю, ол перосу джазгъан затны барына да художникча къарамаймыды? Джазгъанын окъугъан адам: «Бу мени юсюмден джазылгъан затды?» — дерча. Джазыучуну творчествосунда окъуучу кесин, сени, мени, аны таба эсе, ол керти джазыучуду. Бизни ана литературабызда аллайланы бири Халиматды.

Мындан алгъа бир беш-алты джылны къарачай прозада, уллу тюзде джангыз терекча «Къара кюбюр» бол-маса джукъ джокъ эди. Ол да культ личностну уу тырнагъыны тюбюнде талай джылны тургъанды, авторну да культ личностну ёлюр оту къолундан перосун тюшюргенди.

Бусагъатда уа къалайды къарачай прозаны болуму? Къарачай проза СССР-ни къарнаш миллетлерини чеклеринден чыгъыб, инглиз, француз, япон, поляк, испан дагъыда башха миллет тилдеде окъулады. Тыш къралланы тиллеринде бусагъатда къарачай джазма литератураны чыгъармалары басмаланады.

Кёб болмай, европачы окъуучу, къум тюздеде узакъ джолоучу билмей тургъанлай, къайнаб чыкыгъан кёзлеуге тюбеб къууанганча, Байрамукъланы Халиматны творчествосуна тюбеб къууанганды.

Бу зат бизни литературабызны тауда тар айланч джолчукъладан чыгъыб уллу джолгъа тюзелгенин кёргюзеди.

Къарачай литератураны историясында биринчи болуб тыш къралланы тилинде «Къара чебген» чыкыгъанды. Бусагъатда аны тыш къраллада онеки тилде окъуйдула. Хапарда къара чебген иелерине къыйынлыкъ сала, аны юсюне киши киймесе да, «меникиди» дегенден худжу къала, бюгюннге дери джетеди. Озгъан заманда ол чебген ючюн юй-юйюр чачылыб, сабийле атасыз, анасыз бола тургъан эсе, бюгюн андан джийиргеннген этедиле. «Адамла андан джийиргене эселе, ол кишиге да керек тюл эсе, аны автор неге джазыб кюрешеди?» — дерикле да болурла, алай а бир бирледе къара чебген (берне, келинден тюшген ырысхы) эски кюйюзге кирген кюеча.

адамланы джюреклерине кириб, аны адам сезимлерин джутуб кьояды. Ол затны юсюнден «Ленинни байрагъы» газетни бетлеринде окьургъа боллукъду (июль, август, 1964 джыл).

Бир тёлюден бир тёлуге кёче, эминача, джетген джерин туб эте келген чебгенни юсюнден автор былай айтады: «Чебген къара болмагъан эсе да ким биледи... мен билген замандан бери уа къарады. Къан, джыламукъ тамгъала эселе да юсюнде бир тамгъала да кёрюнеди...» Окъуучугъа да алай кёрюнеди. Аны юсюнде адамны кёзю кёрюрча джыламукъ, къан тамгъа да джокъду, ол бир кюбюрден чыгыб бир кюбюрге кирген заманда кёзден къан тамдырады ансы. Къан, джыламукъ тамгъала адамгъа джутлукъ, хабджюк, берне салгъан кыйынлыкъны аякъ ызларыды. Къара чебген бир адам бир адамгъа ырысхы ючюн салгъан трагедияны символуду.

Хапарны идея магъанасы бек теренди. Ол адамны иннетин джашауда къара тамгъалагъа уулаб, жангы заманны халында, адамлыкъны джолундан таймай ёсюгюз, дуняда адамдан багъалы, адамдан сыйлы зат джокъду, къара чебгенле эминадан кългъан кир быстырладыла, аланы кюйдюрюб учхун этигиз, — дейди хапарны идеясы.

«Асийни письмосу» къралыбызда талай тилде чыкьгъанды. Ол джюрекини къаны бла джазылгъаны себебли, аны къайгырыб окъуйса, эсинги кёб тюрлю сагъышха бёледи.

Геройну ич байлыгъы мийик халда суратланады, алай а ол терен талпыуланы, таза муратланы джарамагъан адетле, уу гыбылача, буууб кьоядыла. Ол затла къара чебгенча, энтда бир бирде джашауну отун джукълатыргъа кюрешедиле. Хапарны идеясы адамгъа табигъат берген шартла адамны юсюнден тас болмасынла дейди. «Асийни письмосу» къарачай литературада кьой эсенг, бютеу совет литературада сейир лирика хапарланы бириди. Не ючюн десенг, таулу тиширууну сифаты терен, таза суймеклиги, джюрек байлыгъы, кенг талпыулары дагъыда башха затлары быллай мийик халда суратланган хапаргъа биз алкъын тубемегенбиз. Хапарны башха затлары да: тили, стили, суратлау усталыгъы кългъанына кёреди.

Итче повестчиклеге ушагъан хапарларыны бири «Тиширыуну хапарыды». Чыгъарма адамны эсин кесине бѣл-дюрюб, суйдюрюб, окъутхандан башха да, авторну бу жанрда джангы форма излеб кюрешгенин кѣргюзеди. Ол себебден болур, «Тиширыуну хапарына» гитче повесть, хапар да дерча болгъаны. Чыгъарманы ауазы къазауатха къаршчы туругъуз, анала сынагъан къый-ыплыкъны балала кѣрмесинле дейди...

Къарачай айран песси кюн суусабынгы къандыргъанча», «Айран» да эстетика излеминги толу этеди.

Бу хапар да тыш къраллада талай тилде чыкыгъанды. «Айран» Халиматны лирика хапарларыны эм игилерини бириди. Ненча кере окъусанг да, туугъан джерингча, таймаздан кесине чакъыргъанлай турады. Хар окъугъанынг сайын да бир джангы затха кѣзюнгю ачады, джашауну бир ариу затына эсинги бѣледи. «Айран» авторну ёмюрде тюгенмезлик фахмусундан чартлаб чыкыгъан джилтинчиклерини бириди.

«Гырджын» кѣб болмай джазылгъанды, алай а ара шахарыбызда чыкыгъан газетлени биринде басмаланыб кесин окъуучулагъа суйдюргенди. Бу чыгъармада авторну фахмусуну энгда бир сейир джаны танылады. Ол да неди десенг, геройларына къой эсенг, аланы тѣгереклеринде затлагъа да джан салыб, джашагъыз деб къой билгениди. Ол затны сиз «Гырджынны» окъугъан заманда «Джолчукъну» сыфатында, геройну сезимлеринде сынарыкъсыз. Джолчукъ бла адам сезимле да баш геройну биргесине болгъан адамлача кѣрюнедиле. Ала адамча сѣлеше, сезе, солуй, сюе, джийиргене биледиле. Баш герой бла бир суйген тенги бла кенгешгенча сѣлешедиле. Ала анга «ло», «эт», «этме» дей биледиле. Джансыз затланы алай эте билнуге уллу поэтлик фахму керекди. Ол затла авторда болгъанларына шагъатлыкъ къуру бу хапар этиб къоймайды.

«Мени джырым» деген чыгъармасын эсигизге бир тюшюрчюгюз. Къарачай литературада проза бла джазылгъан назму бу болмаса джокъду, кертиди, Халиматны хапар джазгъаны да литературабызда джангы болуб чыгъады, алай а джангылыгъы бла да къалмай, фахмусу бла да башхаланады.

«Мени джырым» — хар окъуучуну ичинден къайнаб чыккыган талпымакълыгыды. Аны окъусанг, бу джырыны мен джазганма, мени сѣзлеримдиле, мен кеси кесиме айтыб ангылаталмаган сезимлерими бу адам къайдан билиб джазганды деб келеди кѣлюнге.

Сени бу сезимлеринги чакъыра билгенден башха уа не зат барды? Капиталны аяусуз табаны теблеб турган, бошлукъга термилген, бошлукъ ючюн къанларын тѣккен миллетле адам эде суратланадыла.

«Бизни амма» деген хапарда джазыучу къарачай литературада, бу арт кѣзюуде аман хансча, джайылыб барган литература ауруугъа къаршчы туруб, полемика ачады. Амма, хапарны баш герою, къарт тиширыу джаныгъа джашауну, заманны джюреги бла ангылаб, туудукъларына нѣгер бола биледи. Автор къарт таулу тиширыуну художество сыфатын джазган заманда реализмни джорукъларындан чыртда таймайды, ол себебден амманы сыфаты джазыучуну «Джылла бла таула» деген романында Кеминатны сыфатыны ѳзеге болганды.

Бизни кѣлюбюзге келген бла, Кеминатны сыфатыны толулугъуна, тыйыншлылыгына, къарачай литературада биринчи болуб, орус совет классика литературада тиширыуланы сююмлю сыфатларына джууукълашханына амманы сыфаты болушханды.

Бизни бир къауум джазыучуларыбыз тиширыуну сыфатын бир бирледе былай кѣргюзедиле: тиширыу къарт эсе, ол аман да, джахил да, кыйын да болуб кѣрюнеди. Алай нек болады: къарт тиширыуну алай кѣргюзген авторла эскини аманлаб, жангыны махтаб тургандан башхага чемерликлери джетмейди да ол себебден этедиле алай. Былай суратлау реализмге къаршчы туруу бла бирге авторну фахмусузлугъун, къарыусузлугъун чыгъарманы конфликтсизлигин кѣргюзеди.

«Бизни амма» деген хапар литературада суратлау болумсузлукъга къаршчы турады, джашауда аммаланы кѣбюсю хапардача болганларын кѣргюзеди.

«Бизни амма» джазыучуну творчество биографиясында да белгили орун алганды.

Аны «Джылла бла таула» деген жангы романында Кеминатны образы амманы образындан чыккыганды. Ол затха шагъатлыкъ эки тиширыугъа да кѣб зат этеди.

чыгъармаланы окъуб тенгленшдирсе, аланы окъуучу кеси да кѣреди.

Романны атын айтханыбыздан ары, аны юсюнден да бир-эки айтайыкъ.

«Джылла бла таула» деген роман къарачай литературада алкъын перо тиймеген темагъа джазылгъанды. Анда Совет власть таулагъа жангы киргенин, къарачай совет интеллигенцияны ал джымларын, аны туугъанын, коллективизацияны, культ личностну зараны, дагъыда бек кѣб затны кѣрюрге боллукъду.

Китабны баш темасы — жылла бла таула, адам бла джашауду. Роман джашау салгъан кѣб соруулагъа джууаб этеди. Аны, романны, эм кючлю джерлерини бири — адамны психологиясы, кийимни алмашдыргъанча, дженгил тюрлениб къалмагъанын, аны тюрлендирир ючюн кѣб тѣзюмлю иш этерге керек болгъанын таймаздан чертгениди. Кесигиз билесиз, бир къауум джазыучула тѣрт-беш бетде джазылгъан хапарчыкъны ичинде адамны иги этиб къоядыла. Ол да къалай болады десенг: ичгичи, эринчек, тилчи, эки бетли адамгъа не хоншусу, не тенги бир-эки акъыл сѣз айтханлай, джыйылыуда букъусун къакъгъанлай, ол экинчи кюн тюзелиб кетеди... джашауда уа алаймыды? Джашауда алай болса, 1917 джылдан бери бютеу дуннягъа юлгю болуб тургъан Совет джуртубузну ичинде бир осал адам къалмаз эди. Аллай адам джокъду, дерик а киши да табылмаз, ала аз болсала да, алкъын бардыла: тилчиле, тюлкюбетле, джалкъаула, ичкичиле, хулиганла...

Къобанланы Дахирни «Таулада таууш» деген романы къарачайда революцияны ал джылларын суратлайды. Роман Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» деген китабыны логика ызы бла джазылгъанды. Ол себебден, бу романда «Къара кюбюрню» геройларына, анда болгъан ситуациялагъа джолугъабыз.

Роман Къарачайда революция хорлаб Совет властны орналгъанын кѣргюзеди. «Къара кюбюрде» джарлы халкъ революцион идеяланы алкъын ангылаб бошамагъанды. Аланы бир къауумлары джарлыланы тюблерин байлагъа бериб тургъандыла. Аллайланы бири Токъалды. Дахирни романында да барды аллай бир тип —

Джанкёз, алай ол байланы суйгенден юретмейди Къанаматны тургъан джерин — ол ачхагъа сатылады.

«Таулада таууш» деген романда уа тюз халкъ революцион идеяны джюреги бла ангылаб бошагъанды. Байла да, «Къара кюбюрдеча», чѳрчек кѳрюнмейдиле, ала бир джаны бла тишлерин чакъдырыб кюрешселе да, башха джаны бла джашауну керти иелерине джалымчакъ боладыла.

Романны аягъында автор революция хорлагъанын оптимист болумда суратлайды.

Чотчаланы Магметни эки проза китабчыгъы чыкыгъанды. — «Таукел бол» бла «Эм таза кѳкню тубюнде». Ала сабийлеге деб джазылгъандыла. Автор китабчыкылада кесини фахмулулугъун стилинде танытады. Китабла сабийлени джигерликге, тюзлюкге, кесинден уллуну сыйын кѳрюрге, табигъатда ариулукъну ангылай, кѳре, сую билирге юретедиле. Эки китабда да (артыкъсыз да экинчиде) центральный герой бир джашчыкыды. Джылы ѳсгенине кѳре, акъылы ѳсе, сезимлери да терен болады.

Биджиланы Борисни «Джюрекни ауазы» деген повести кѳб болмай чыкыгъанды. Анда ол джашлыкыны, суймекликни, юйдегини, ара ишни, адамлыкыны юсюнден джазады. Повестни геройлары — заманыбызны адамларыдыла. Ала джашау джолларында тынчхакыйыннга да тубейдиле. Борисни бир-эки хапары да чыкыгъанды.

Проза бла Суйюнчланы Азамат¹, Семенланы Азрет², Баболаны Сапар³, Хапчаланы Маммет⁴, дагъыда башхала да кюрешедиле. Ала бары да заманыбызны адамын суратлайдыла, аны бююн кюнюн кѳргюзедиле. Алай а ариу иннетлерин, иги муратларын, бир-бирледе къагъытда кѳргюзалмай къалгъанлары да болады.

Ма тюкенни табхасында джангы китаб. Джангы китаб... алдынг, окъудунг. Сен эндиге дери ана литературангда тубемеген анда не джангылыкъ табдынг? Тема-

¹ Джанкълыч, 1964 дж. «Халал джюрекле» (повесть).

² Джанкълыч, 1964 дж. Семенланы Азрет. «Сен сѳлешме», «Хангерий», «Хапар».

³ Джанкълыч, 1964 дж. Баболаны Сапар «Халит» (повесть).

⁴ Джанкълыч, 1964 дж. Хапчаланы Маммет «Отдан да кючлю» (хапар).

сы, сюжети, композициясы, авторну суратлау манерасы чыгъарманы стили, тили,... Джангылыкъ, не сагъыш этиб, кюрешдинг эсе да, эслемединг. Сора бу китабны магъанасы сени эсингде башындан аягына дери окъуб чыкъгынчынга къалмады. Окъугъан заманында уа не затына эс бёлдюрдю? Джугъуна да огъай.

Аллай китабха китаб деб айтыргъа къыйын болгъанын окъуучу джюреги бла ангылаб, экинчи китабны алыргъа, отха узалгъанча, къоркъуб къалады.

Тюзмюдю окъуучу?

Тюлдю.

Ма атеист темагъа джазылгъан талай зат. Аланы кёбюсю, иги сынаб къарасанг, тюзде жангурла джууб, кюн саргъалтыб тургъан эски сюеклеге ушайдыла. Алай нек болады, литература бла къуру сюеклени бир бирине ушатхан затны чуруму бармыды?

Атеист темаланы авторларыны бир къауумлары дин тутуб кюрешген адамлагъа дин не болгъанын кёргюзюрге, джашауда адамгъа аны заранын ангылатыргъа керек болгъанын унутуб, кеслери джюреклери бла сезмеген, билмеген, кёрмеген затларын къалгъанлагъа сездирир муратда сызыб башлайдыла.

Аллай затны окъусанг, авторну къарыусузлугъундан, болумсузлугъундан сора, джукъ да табалмай къаласа.

Атеист темагъа джаза эсе, кесини перосуна ышана эсе, диннге къаршчы барыуда В. И. Ленин юретгенча нек этмейди? Динчини быстыр сёзле бла селеке этиб, кесини къарыусуз тизгинлерин кёргюзюб кюрешмей, суратлау халда, ол талай джылны джюрегине къара джабыу джайылыб тургъан адам кеси ойлашыб, асто, керти да мен джахилликде джашай кёре эдим, хай-хай-хай, мени джауум да менича джашасын деб, джюреги бла ойлашыб, эндиге дери этиб тургъан ишинден джийргенирча этерге болуму джетмесе, атеист темагъа джазыб кюрешгенден не хайыр?

САБИЙ ЛИТЕРАТУРА

Тум къарады къозучукъ,
Керпеслениб ойнайды.
Юзгерени къатында
Хансчыкъланы чайнайды

къайсыбыз билмей эдик гитчелигибизде бу сейир назмучукъну? Тилленгенибиз бла бирге бизни аналарыбыз тум къара къозучукъну юсю бла гитче джюрекчикледе эстетика излемлеге орун ачхандыла.

Назмучукъну билген сабийчикни кёзюне къаб-къара бурма къозучукъ кёрюнеди. Ол сейирсинеди, къууанады, дагъыда анга ушаш заттыкъланы эшитирге сюеди.

Бу назмучукъ окъуй билмеген (юч, беш джылда) сабийчиклеге джазылгъанды. Аллай назмучукъланы бирге джыйыб, суратчыкълары бла уллу бетлери болгъан китаб этиб чыгъарсакъ, сабийлеге аламат саугъа боллукъ эди. Ол китабха, бизни кёлюбюзге келген бла, Биджиланы Асхатны талай назмусун, Бостанланы Хасанны «Къозучукъ», «Муратны терекчиги», «Кёк кишиу» деген назмучукъларын, Джаубаланы Хусейни, Дибирланы Шамилни дагъыда башха сабий назмучукъланы салыргъа керек эди. Кеслери окъуй билмеген сабийчиклеге суратларына къарарча, башхала окъусала, тынгыларча ана тилибизде алкъын къуру бир китабчыкъ барды — Боташланы Абидатны «Къызчыкъ бла къоянчыкъ» деген китабчыгъы.

Кеслери окъуй билгенлеге Дибирланы Шамилни «Джигер кызычыкъ», Чотчаланы Магометни «Таукел бол», «Эм таза кёкню тюбюнде»¹ деген китаблары чыкъгъандыла. Кёресиз, гитче шохчукларыбызгъа литературабыз азды, къарыусузду.

Сабийлеге джазылгъан чыгъармаларыбызны эм къарыусуз джери — сабийлени эстетика сезимлерин аз къозгъагъанлары, тиллери, тематикаларыны азлыгъыды.

---

¹ Чотчаланы М. китаблары 5—8 классланы окъуучуларына джарарыкъды.

ОЧЕРКЛЕ

Очерк — оперативный жанрды. Нек десенг, джазыучу бюгюнлюкте керек бола тургъан затны кысха заманны ичинде очеркде кѳргюзюрге боллукъду. Очерк джашауда бир белгили зат бла байламлы болургъа керекди. Ол себеден бу жанр джашауда керти болгъан, болургъа тыйыншылы затланы юсюнден айтыргъа керекди. Очеркни геройлары, аланы атлары, тукъумлары, адреслери — хар нелери да джашаудача боладыла.

Бюгюнлюкте коммунизм ючюн кюреште очеркни магъанасы бек уллуду. Ол иште уллу болушлукъ этерге керекди. Алай этер ючюн а очерк джазгъан затларын терен суратларгъа, ала къалгъанлагъа юлгю болурча этерге керекди. Очеркни геройлары хар не тюрлю джаны бла да заманыбызны излемлерине кѳре болургъа керекдиле. Очерк бир джаны бла алчыланы суратлай, бир джаны бла да къалгъанлагъа джол кѳргюзе бизни социалист эришюге чакъырады.

Очерк адамны уллу ишин суратлаб аны уллу сезимлерин, терен оюмларын унутуб къояргъа боллукъ тюлдю. Очеркни геройлары — сен, мен, ол — биз, бюгюн коммунизмни ишлеб кюрешгенле.

Бизни тюрсюнюбюз, сезимлерибиз башха тюрлю суратлансала, унарыкъ тюлбюз, не да къуру ишибизни юсюнден айтыб, къалгъан затыбызны унутуб, не да игибизни махдаб, аманыбызны джашырыб къойсала — ол бизни джюрегибизге джарамагъаң, халибизни бузгъан зат боллукъду. Бир бирде аллай очеркле тюбейдиле. Сѳз юч-

юн, сют саууучу кызыны юсюнден джазсала — литр сют-ню кёмюгю авторну кёзлерине ау болуб ол кызыны сют-ден, планны толтургъандан, алай демеклик, кёуру ишин-ден башха, затын кёрелмай кыаладыла. Бир бирледе уа геройларына башха сыфат салыб да иедиле, не да аны ауузуна чабыб, авторну бир джашырыб тургъан затын айтыб кыоярыкыча, аны кеслери ушатханча этедиле.

Аллай автор геройгъа—джашауда болгъан адам-гъа — оноу этеме деб аны керти болумун бузуб кыояды.

Былай этиу, авторну литератураны терен тенгизини эм сай джеринде да тунчугъа тургъанын кёрюзеди.

Очеркни автору адамны тышына, ичине да бирча кыар-раргъа керекди.

ДРАМАТУРГИЯ

Драматургия къарачай литературада бу арт джыллада иги ёсюб тебрегенди. 1964 джыл «Пьесала» деген китаб чыкыгъанды. Анга юч пьеса киргенди:

«Ахматны жангылычлары» (Байрамкъулланы Алибек); «Джыйылыу болду» (Байчораланы Зоя); «Таулу тиширыгуну джигитлиги» (Байрамукъланы Халимат, Боташланы Исса).

«Айран» деген китабда Гаппушланы Тамара бла Хапчаланы Розаны «Бишийле бла Кюляйла кызы чыгъардыла» деген пьесалары басмаланады. Бу пьесада жан драматургла бусагъатда джашауубузда орун болмазгъа керекли аман адетлени, адамны юсюнде аман халини самаркъау этедиле. Кюляйла, бишийле быстырла ючюн адамны джашауун бузаргъа уялмадыла. Авторла аллай адамланы сююмсюзле, джийиргеншлиле этиб кёргюзедиле. Пьесада жангы, керти джашауну, ариу адетлени, жангы джорукъланы келинни юсю бла еуратландыла. Келин устазды, заманыбызны тыйыншы адамларыны бириди. Келинчала пьесада дагъыда тюбейдиле.

«Пьесала» деген китабда драма произведениеле да заманыбызны темаларына джазылгъандыла.

ПОЭЗИЯДА ЮЧ ТИШИРЫУ

Кюрешсиз джашау неди адамгъа?
Джашауду дерге боллукъмуд анга?

(*Байрамукъланы Х.*)

Уллу чыгъарма уллу затланы юсюнден айтады. Уллу чыгъарманы герою да уллу ишле этеди. Ол джашауну терен сюе, заманына кёре, терен сагъышла, оюмла эге биледи. Аллай герой, чыгъарманы сюжети къайсы замандан алынса да, къарт-джащ, эркиши, тиширыу болса да — гаймаздан бизни негерибиз болгъанлай, заманыбызны тамбласына къараб тургъан адамы болгъанлай туралы. Аллай геройгъа анча-мынча джыл болду деб айталмайса — ол сени джашау тенгинг бола, сени ызынгдан келген тёлюлеге да къолун узатады.

Биз бу джазгъаныбызда аллай геройланы юч тюрюсюне бир къарайыкъ. Ала ючюсю да тиширыуладыла; ол джанын да окъуучу эсе тутаргъа керекди. Юч чыгъарма да Байрамукъланы Халиматныкъыладыла.

Биринчи героюбуз — Орайда — «Орайда» атлы поэмадан; экинчи — Залихат — «Залихат» атлы назму бла джазылгъан повестден; ючюнчю ана «Ана» деген поэмадан.

Алгъы бурун хар чыгъармагъа энчи къараб, арта алада башхалыкъ, бирчалыкъ бар эсе да кёрейик.

¹ «Орайда», Къарачай-Черкес китаб издательство, Черкес ш., 1963 дж., 5—25 бет.

² Байрамукъланы Х. «Залихат», Къарачай-Черкес китаб издательство, Черкес ш., 1963 дж.

³ Байрамукъланы Х. «Сюйген тауларым», Къарачай-Черкес китаб издательство Черкес ш., 1959 дж., 142—151 бет.

«Орайданы» окъусанг, кёзюнге быллай бир зат кёрюнеди. Чууакъ кёк, къарлы таула, бурма чегетле, пелиуан Минги-Тау. Кюмюш толкъунлу чокъракъ суула, гокгалы сыртла, суйюмлю, иште арый билмеген, кыйынылыкъда адамлыкъны, эркишиликини юсюнден атмагъан таулу. Тауда сабан сюрюб, мал кютюб, кеси кыйыны бла берекет этиб тургъан тау миллетни джеринде къууанч болса, Орайда деген сейир макъамны тауушу эшитиледи. Орайда...

Ким суймейди тау орайданы?! Аны бла бирге юйге насыб, къууанч киреди, адамла джюреклери кёлтюрюлюб, къууанчдан толуб орайдагъа къошуладыла.

Ма, ашхамда ёзен зангырдаб, орайданы тауушу эшитиледи. Келин келтире болурламы, огъесе джашламы джырлайдыла? Аны чалкъычыла джырлайдыла.

Тойда, оюнда, келин келсе, кызы чыкъса — орайда насыб бла бирге атлайды.

Орайда! Къайдан чыкъгъанды экен бу сейир зат? Аны эм алгъа ким джырлаб башлагъан болур? Бу соруугъа Байрамукъланы Халиматны «Орайда» деген фахмулу поэмасы быллай джууаб береди.

Поэманы ёзеге халкъ айтыудан алыннганды, аны ючюн болур, тилини байлыгъы, тюрлюлюгю, композициясыны субайлыгъы, эпитетлерини, тенгешдирюлерини фольклордача уста, бай болгъанлары, орунларын таба билгенлери. Поэманы магъанасын тынч ангылайса. эсингде кёб заманнга къалады. Апдан сора да поэт хар нени да окъуучугъа айтыб бармай, аны кесин да ойлашдырады. Окъуучу сагъышланыб кеси оюмла этеди. Эстетика излемлеринге толу джууаб бериб, джюрегинги музыкадан толтурады.

Поэма история, этнография джаны бла да кесинне сейирсиндиреди.

Поэманы идея-эстетика магъанасы уллуду. Ол гитче тау халкъчыкъны тюзлюгюн, ариу иннетлигин, «Тау арада къуш уяча» тургъан джуртун сюе, сакълай, билгенин, ёмюрде кишиге артыкълыкъ излемегенин, къууанчда къууана, кыйынылыкъда бел къатдыра, башын ёрге тута, къонакгъа къарай, адеблилик эте, джаууна къаршы тура билгенин суратлайды. Поэма къуру авторну сагъышларын кёрдююб къоймайды; ол аны поэт этген

халкъны ёмюрле бла эсинден кетермеген ашхы муратларыды, ол бизни бу сейир заманыбызгъа дери джашамай кетген тёлюлени бизге осиятларыды. Ол себебден бу чыгъарма ёмюрю адамлыкъгъа, адам ючюн кюрешге чакъыргъанлай турлукъду.

Халкъ аллахха кесин бериб бирлигине ийнаныб, намаз этиб, ораза тутуб тургъанды, алай а аллах кёкден эсе джерни сайлаб, адамла бла кюрешиб тебрейди. Зулму джерге тюрлю-тюрлю аурууланы джаяды, сабанланы кьурутады, ачлыкъ, джаланганчлыкъ джетдиреди — алай а, адам баш урмай, джашау ючюн кюрешеди. Кёкдеги чамланады, не этерге билмей, джерде бир ханнга барыб джалынады. Хан аны тилегин толтурургъа сёз береди. Аллахны келечисини, ханны, къара аскери таулагъа тубан болуб басынады.

Поэманы тыш къарамыды былай, идея теренлиги уа андан эсе уллуду. Бу кьуру атеист чыгъарма тюлдю. Аллахны сыфатында хар не да кеслерине теджеб, кеслеринден къалгъан миллетлени адамгъа санамагъан, татлы ашаргъа юреннген кърым ханланы, аланы аллында шеждеге барыучуланы суратлайды. Ала кеслерини сауут кючлерине базыб, бетсизликге джол излеб тебрейдиле. Хан хорламны насыб кюнюне ашыгъады.

— Эй, хан, къан тёгюлмесин. Эки джигит чыкъсынла тутушха, дауну аны бла айырайыкъ, — дейди хурзукчу къарт. Хан тулпарын чыгъарады. Хаины аскерчиси таулуну джыгъады. Таулула ахсыныб, къартла башларын энишге иедиле. Олсагъатдан халкъны арасындан чартлаб бир субай джаш адам чыгъады. Ол ханны тулпарын джыгъыб, джерге сойландырыб, атха миниб, кесин танытмаз ючюн, думп болуб кетеди. Ким эди экен ол? Ол Орайда деб бир къыз болгъанды. Анга халкъ джыр этгенди, ол замандан бери миллет аны айтыб уллу кьууанчларында, тоюнда-оюнунда да джырлайды.

Халимат поэмасын былай башлайды:

Кёкде тургъаны джетмей кёлуне,
Джерге тюшерге излеб бир бирде,
Аллах джаратханд дейле кесине
Бизни джерлени Къобан ёзенде.

Сейир ёзенле,
Сейир тѣппеле!
Алада туугъан ёхдем уланла,
Бары бой салыр,
Бары баш урур,
Алай этмей а кѣрсюнле манга!
Бюксюнле бары меннге санларын,
Бир таулу къалмай кѣрсюн сыйымы.
Мен — аталары, ала къулларым,
Ата ашасын къулну къыйынын.

Таулула ёмюрде да суймегендиле артыкълыкъны,
ала мурдарны къолундан суусаб ичмей, бетине къарамай
тургъандыла. Ол себебден зулмуну ётгюрлюгюн кѣлтюр-
ралмай, анга къаты джууаб этиб былай айтадыла:

Таулула бирден, къайнай къанлары,
Айтдыла:
Сен бизге ата эсенг,
Сора нек дейсе, айтчы, къулларым?
Огъай, тенг эсенг, не къарнаш эсенг,
Ашчы бетинги, ма туз дамыбыз.
Не ата, не тенг, къарнаш тюл эсенг,
Сагъынма сора чырт атыбызны.

Кѣкдеги чамланады, шыбыла къылычын джылтыра-
тыб, джерге этелген аманлыгъын аямай кюрешеди,
алай а, не келснн, кесине ийнанмакълыкъны тас этген
болмаса, миллетден джукъ юзалмайды. Адамла ачуу-
ланыб, кѣкге къоркъмай къараб:

Да аллах эсе тюзлюкню этген,
Сора неди да бизге бу пелах?!
Тюлсе сен аллах!
Сен джукъ да тюлсе!
Къыйынлыкъ болуб халкъгъа билгенинг,
Бушуудан башха сен джукъ бермейсе,
Сора негеди сени керегинг?!
Сен аллах,
Биз да сени къулларынг,
Хорлагъан а биз болдукъ, кѣрдюнг.

Не болсала да кыйынлыкъларынг,
Кёблерибизни элтсе да ёлюм,
Сен тюл,
Хоншу халкъ, болушду, кёрдюнг.

Адам тейрисин хорлайды. Джерде джангыдан сабан-
ла битиб, сабийле ёсюб тебрёйдиле.

Хар юйден сабий кюлюкю тауушла
Чыгъа башлалла, бир салчы кюулакъ,
Кече ай джарыгъы чатны, ауушну,
Элни джукъусун сакълаб джарытад
Келинле ала, кыызла чыгъара,
Чарсха баралла хора аджирле,
Челекле бла кююла сыра,
Къонакъ сыйлайла
Элледё юйле.

Тейри уа дертин бир да унутмай,
Ачыудан къайнай, джан-джанын талай,
Аллахлыгъына кеси да ышанмай,
Кыйынлыкъ излейд сёнге, Къарачай.

Аллахны келечиси — хан — аскерлерин таула таба
бурады. Былай бла автор джут хан Къарачайны ырыс-
хысын ашарын кёзюне кёргюзгенин, аны джюрегинде бир
джылы джери болмагъанын, аны джаныуарча сыфатын
суратлайды. Джау аскер таулагъа киргенинде, кюн мы-
дахланыб джукъланады, таула, ётгюр джашлача бой
бермейин джауну джолун битейдиле. Саулай табигъат
аскерчилеча душманнга къаршчы турады.

Баралла, баралла
Джоргъалаб атла,
Джер унамайды
Къалыргъа артха.
Ачы налланы тюбюнде чабыб
Киши джери барады алгъа,
Джити къаяла, къамала кибик,
Чанчыладыла джол джандан джаугъа.
Онг джаны, таула,
Сол джаны, таула,
Арасында-гъажгъужла-джаула,
Ат хамхотлары,

Ат кьуйрукълагъа
Тие баралла тауну арасында.
Кёз кёрмездеди ёзенни тюбю,
Къайда эсе да шууллайды суу,
Тохдамагъанлай кечеси, кюню
Кимге этеди экен ол эжиу?
Джол улоу джолду
(Тюйюлдю ол джол),
Эки ат аякъгъа
Кючден болад ол.
Бутакъ чанчыла,
Атны айылына,
Атлы да, ат да
Кетед къаядан.
Джаугъа къайда да
Джаудула джолла.
Къаш-баш тюелле
Джаулагъа таула.
Къобан суу бла Теберди сууу
Экиси эки эгеч ёмюрден,
Джаула къобаргъан букъусу—ууу
Къара этгенди сууларын бирден,
Суу бокъланнганды ат аякъладан,
Тебленнгенди суу джагъалары,
Сарнайла хансла, силке башларын,
Огъай, джылайла джолну ташлары.

Къалай хорлады тау миллет аллахны «келечисини» аскерин? Идеясы артыкълыкъ кечилмейди, унутулмайды: адамлыкъ, тюзлюк хорланмайды, тас болмайды деген магъанадады. Поэмада джигитлик, адамлыкъ, тюзлюк бла бирге суймекликни сыфаты да суратланады. Орайда Джурту джесирленсе, Умарын, халкъын да тас этерин билгенди, анга кюч берген, халкъын, джерин, Умарын да сюе билгениди. Ол назик, субай джаш тиширюу суймекликни, насыбны, берекетни, джашауну эм анич шартларыны символуду.

Поэманы аягъында орайданы кьууанч мелодиясы окъуучуну кьучакълаб, фольклордан алыннган герой бюгюнлюкде аны джашау негери болгъаны сезиледи.

Поэманы хар интонациясы, хар тауушу, хар кылы авторну новаторлугун кѳргюзеди. Поэт бу чыгъармасында кесини лиро-эпикасы, дуняны суратлау концепциясы бла, миллет аууз поэзиягъа эмчек улан болуб тургъанына да къарамай, джангы поэтлик сыфатла береди. Аны джангылыгъын бизни заманыбыз ангылайды. Поэтни эсинде огъай, джюрегинде, Ата джурт, адам ююн кюреш — революция, лирика, эркишилик, суймеклик — бир бири бла байланыбдыла. Бу затла Халиматны бютеу творчествосуна эшик ачадыла. Бютеу джазгъанын, бютеу эсин поэт лирикадан башлайды. Ол затха фахмулу художникни творчествосунда джолугъургъа боллукъду.

Аны хар джазгъаны экинчи джазарына басхыч болуб, биринчи бла экинчи, ююнчюню арасында окъуучу танырча, поэтлик хазырланыу, поэтлик кѳнюр кѳрүнеди.

Аллай поэтлик хазырланыу фахмуну шартыды, аллай поэтлик джолчукъ Халиматны «Орайдасы» бла «Залихат» деген назму бла джазылгъан документ повестини арасында да танылады.

Поэт Залихатны таныб, биргесине ишлеб тургъанлыгъына да, аны юсюнден повесть джазаргъа «Орайданы» джазгъаны хазырлагъанды. Ол себебден болур, экисини да идея-суратлау кючлерини теренлигини ушашлыкълары, патриотлукъ сезиминги бирча кюзгъай билгенлери, экисинде да темаларына тыйыншлы стиль табылгъаны д. а. к.

Орайданы узакъ ѳмюрледен кескин ауазы кѳру авторну сагъайтыб кѳймайды. Ол бютеу окъуучулагъа да бирча багъалы болуб, хар миллетни ичинде джигитлик этген тиширыулары болгъанын эске тюшюреди. Ма бизни кѳз аллыбызда Зоя Космодемьянская, Лиза Чайкина, Лия Магдагулова, Мария Мельникайте, Люба Шевцова, Татьяна Макарова, Уля Громова, Марина Раскова, Эбзеланы Халимат, Эрикгенланы Залихат, Зурият Тлисова дагъыда башхала келиб сюеледила. Аланы уллу эгечлери, суйген тенглери Орайдады.

Поэма (Орайда) — джюрекден-джюреке джол ача билген уллу чыгъармады. Аны суратлау кючюню теренлиги поэтни андан сора джазгъанларында да таныладыла. «Залихат» атлы повесть Орайдадан чыкыгъанды,

алай а экисин эгизлеца бир бирине ушатыб кьояргъа болмайды. Аланы бирчалыкъларын кьргюзген сагъатца биз идея-эстетика, суратлау манераларын эсибизге алабыз. Экиси эки уллу, эки сейир затладыла, экиси эки заманны суратлагъан хар заманга да бирча керекли патриотлукъ чыгъармаладыла.

Джюрегими къанын сыгъыб
Къаламыма,
Ёхдем ишинг кюзгю болуб
Кёз аллыма,
Башлагъанма сени юсюнгден
Мыдах хапар.
Билеме. ол сенден эсе
Азны джашар.
Халкъны атындан сын ташынгы
Аягъына
Мен салама джазгъанымы,
Тобукълана.
Муну ызы къалын болуб,
Тауча ёссе,
Узаймайын бу тюбюнде
Чириб кетсе,
Топрагъы гокка хансны
Ашы болса,
Сыйлы кьрге ол да салкъын
Тартыб турса,
Боллукъ эди джазыучуну
Къыйынына,
Андан уллу сый излерге —

Меннге къайда! —деб башлайды Байрамукъланы Халимат къарачайны ёхдем кызы Эрикгенланы Залихатны юсюнден кесини назму повестин. Повесть энчи китаб болуб чыкъгъанды. Кигабны тышында Залихатны кесини сураты салыннганды. Башында акъ джаулугъу, къолунда автоматы бла чырайлы тиширыу сагъышлы халда турады. Аны тенглери, джууукълары, аны таныгъан адамла китабны къолларына алсала, Залихатны танырыкъ болурла... Бизни тёлю танымайды Залихатны тюрсюнюн, аны ючюн повесть бизге артыкъ да бек багъалыды.

Автор а Залихатны иги таныйды, ала экиси да газетде бирге ишлеб тургъандыла. Халиматны биринчи назмусу да Залихатны редакциясы бла чыкыгъанды.

Повестни окъуб тебресенг, партизан тиширыуну сыфаты джууукъдан джууукъ келиб, бошарынга къатынга сюелиб къалады. Симфониядача, повестде автор бир темадан бир темагъа кечеди. Сёз ючюн, «Рахат кюнле», «Къара кюнле», «Кечеги сагъыш», «Сермешу» дагъыда башхала. Алай бла повесть онюч кесеклен къуралады. «Рахат кюнле» деген кесеги посвящениеди, бары да бир бири бла байламлы болуб повестни композициясын къурайдыла. «Андан уллу сый излерге меннге къайла!» деген кесеги — аягъыды. Кёресиз, чыгъарма кёб кесекледен къуралгъанды, анда, повестде, талай лирика отступление да тюбейди, алай а автор джазгъаныны аллында алгъан интонациясын, темпин тас этмейди, таукелден-таукел атлай, окъуучуну сейирсиндире биледи.

«Залихатны» баш лейтмотиви — тюзлюкню хорланмазлыгъы, аны ёмюрледе джашарыгъыды.

Совет халкъ ёмюрде да кишини джерине сауут алыб чабмазлыгъы, алай а Ата джуртуна джау чабса, кирпич къакъмай, аны баууру бла сакъларгъа, аны ючюн, керек болса, джанны берирге хазыр болгъанын суратлайды.

Поэтесса Уллу Ата джурт къазауатны документледен билмей, кесини кёзю бла кёргени, кеси анга къатышханы себебли къазауатчы тиширыуну сыфатын джазаргъа да тынч болгъанды.

Марксизм-Ленинизм методология бла сауутланган джазыучуну чыгъармасыны историзми да теренди. Историзм бютеу литератураны эм иги шартларыны бириди. Автор обществону ёсгенини процесслери тюз ангълагъаны себебли заманны сыфатын да тюз кёрюзеди. Ата джурт къазауатны къыйын кюнлерини биринде автор повестни баш герою бла тюбешгенди. Аны юсюнден повестни аягъында айтылады. Повестде кёб къыйын, адамны джюрегине джара салгъан затланы юсюнден да айтылады: Залихат партизаннга юйде гитче сабийчигин, Заремачыкъны, къоюб барады, Зареманы атасы да фронтдады. Фашистле элде къарт-джаш демей, кеслерини эрикгенлерин кетерир ючюн, совет адамланы къыйнайдыла.

Фашист бетден къан кетиб, джюрекде джылыу къалмай, джан-джанын талай, гитлерчи джутлукъ бла миллетчи этин ашайды, Оберлендер, ауузу от чагъа, туб этигиз бизге къаршчы тургъанланы деб буйрукъ береди. Повестде дагъыда аны кибиб затланы юсюнден айтылады. Алай а окъугъан заманда, кёзюбюзден джыламукъ чыкъмайды, кесинг-кесинге кёл эте, фашистлеге тиш къыса, окъуйса. Залихатны сагъышларын, Ата джуртуна суймеклигин, джауланы кёрюб болмауун, аны эркишича, джигиглик этиб, кёз джуммай, ёле билгенин дагъыда кёб башха халилерин автор терен халда суратлаб, бир биринден юзмегенлей, тюз кёрюзеди.

Повестде джыр маталлы джангы ритм, къууанч символика хорланмазлыкъ кюнню суратлайдыла. Джуртубузну къыйын кюнлери терен, тюз суратланганы геройну сыфатын джазаргъа уллу болушадыла, аны бла биргелей повестни суратлау теренлигин да ачыкълайдыла.

Повесть къуру Залихатны биографиясыны юсю бла джазылыб къалмагъанды. Китаб джуртубузну бир заманыны ёмюрде унутулмазлыкъ историясыды. Ол историяда таулу тиширууну орнун, аны туугъан джерини, халкъны аллында борчун кёрюзеди. Ол сыйлы борчун таулу тишируу джарыкъ бетли толтургъанды. Аны толтурур ючюн джанын да бергенди. Джашауун да бизни бююнню кюнубюз ючюн бергенди, ол бююн кеси аны ючюн джашайды бизни арабызда, ол аны ючюн ёмюрледе да джашарыкъды, тили байды, тынч окъулады, коммунизмни ишлеген халкъыбызны джашау джолуна нёгерлик этген китабланы бириди. Автор джашаугъа тюз багъа береди, адамны адамлыгъы къыйынлыкъда сыналгъанын, коммунист идея фашизмни хорларын кёрюзеди.

Поэмада бютеу совет халкъ биригиб Гитлер бла кюрешгени бла бирге эски, чирик адетле къуруб баргъанларын (Залихат эркишиле бла партизаннга кеттени), совет халкъ хорларын кёрюзеди. «Залихат» суратлау джаны бла, композициясы, тилини байлыгъы, тынчлыгъы бла къарачай литературада керекли орунну алгъанды. Ол бир джаны бла, алай демеклик, героикалыгъы бла, оптимист халда джазылгъаны ючюн халкъ джырланы игилерине ушайды.

Халимат повестни джазгъан сагъатда Къарачайны бай

фольклорун да эсинде тута болур эди деб кѐлюбюзге келеди. Алай айтыргъа эркинлик бизге повестни стили, тюрлюлюгю береди. Сѐз ючюн, повестни тилинде, фольклордача, талай айтыула, диалогла, олицетворениеле, энитстле дагъыда башха поэтлик фигурала тубейдиле.

Бу затла бары да повестге уллу багъа бердиредиле. Поэтесса таулу тиширыуну джашау халын повестде суратлаб бошагъанындан сора, аллындача, бютеу повестдеча, оптимист халда Залихатха — ѐлмегенсе, джашарыкъса! — дейди. Керти айтады автор, аллай адамла аджалсыздыла. Алагъа история ѐмюрлюкню бергенди.

Тау эллени биринде туууб ѐсген таулу тиширыу сабий заманында, артда совет школда окъугъан джылларында да гитче халкъчыгъына Уллу Октябрь революциягъа дери зорлукъ джете тургъанын эшите болур эди. Аны сабий джюреги, артда уа — коммунист джюрек — фашистлеге тѐзюб болмай юйде беш джыл болгъан къызчыгъын кююб партизаннга кетеди.

...Эсиндеди джазылгъаны
Партизаннга,
Джукъу табмай чыкыгъаны да
Кече тангнга.
Беш джыл болгъан Заремачыкъ
Хапарсызды бу затладан,
Анасына ышарады,
Къайтыб терен джукъусундан.
Дуппур къолчугъун чыгъарыб,
Сабий джукълаб къалады,
Анасы уа сагъышланыб
Къайдан къайры барады...
Эсимдеди Залихатны
Кѐз алмайын къарагъаны,
Татлы джукълаб тургъан сабий
Бетчигине Зареманы.
Джюрекчиги бирча ура,
Солуучугъу бирча чыгъа,
Бир бутчугъун къымылдата,
Бир къолчугъун ѐрге ата
Заремачыкъ шош джукълайды,

Анасы уа, кёз айырмай,
Былай айта шыбырдайды:
«Сени кьоюб, Заремачыкъ,
Киши кьолгъа,
Атланганма кыйын кюнде
Кыйын джолгъа.
Киргенд атанг бу урушну
Теренине
Джашау сакълайд санга, сени
Тенглеринге.
Саумуду ол, бергенмиди
Анда джанын,
Алалгъынчы халкъы ючюн
Джаудан къанын?—

Ма былай терен суратлау халда кёргюзеди поэссса Залихатны джюрек болумун. Фашистлени кёрюб болмауу, гитче кызычыгына суймеклигин андан да бек ёсдюреди. Залихат Заремачыкъны келир кюнлери аны ма бусагъатда джукъусуча кыйгысыз болур ючюн джау бла сермешге киреди.

Повестни магъанасыны конкретностлугъу, эмоционалностлугъу партизанланы кюрешлерин суратлагъан тизгинледе андан да бек танылады. Кертиди, поэтни факмусуна былайда къазауатны кыйын кюнлеринде джаугъа кеси да къаршчы тургъаны да болуша болур. Ол себебден болур, партизанланы юсюнден джазылгъан джерлерини хар сёзю, хар джиги, тылпыуу, сезими — бютеу болгъаны бир иннетде барады: джаудан джуртну сакъларгъа. Хар бир сёзю бирер солдат болуб, ёлсем, ёлюгом да этер фашистле бла къазауат дегенча кёрюнеди окъуучуну кёзюне партизанланы сыфатлары.

Повестни интим джерлери да кёбдюле. Ала геройланы кыйгымылы ич сезимлерин суратлай, заманны кыйынлыгын ачыклайдыла. Поэссса реалист халда джаза, адам джюрекни шартларын тюз кёргюзеди. Геройну джюрек кыйгылары джуртуну аллында борчу билмеклиги чачыб, аны революцион патриотизмлик бла сауутландырады.

Бизни насыб кюнлерибиз
Тюшюб эсге,
Тартыб алыб барадыла
Мени дертге.
Эсингдемид, Учкуланда
Заманыбыз?
Ай батхынчы биз сёлешиб
Тургъаныбыз?..
Хар кюн сайын ойнай-кюле
Барыб ишге,
Ойнай-кюле къайтыучубуз
Юйюбюзге?
Зареманы аллыбызгъа
Чабыучусу,
Кёзюу-кёзюу бизден саугъа
Алыучусу?..
Бир кюн туугъан бир кюн ёлюр
Дебди айтыу.
Хорлагъынчы джокъду тынгы,
Джокъду татыу.
Артха турма, ёлюм джокъду
Джигитлеге,
Хорлам бла тюбешейик
Энди бирге.
Айырылыу келтиреди
Ышаныуну,
Ышаныу да беред бизге
Ышарыуну.

Поэтесса фашистле партизанладан соруу алгъанларынын, ала совет партизанлагъа джаныуарлыкъ этиб сёлешдирирге дилегенлерин, партизанланы, кёз джуммай, не уллу зарауатлыкъда да Ата джуртларына суймекликлерин тас этмезликлерин кёрюзеди.

Къалмагъанды Заллиу дерча
Чырт сыфаты,
Ёмюрде да тюрленмезлик
Бард бир заты: —
Ата джуртха, партиягъа
Суймеклиги,
Джюрегини ётгюрлюгю,

Болмай чеги.
Оберлендер кеси келиб
Соруу алды,
Къалгъанлача ол да джууаб
Табмай къалды.

Повестни — «Андан уллу сый излерге меннге къайда!» деген кесеги — заключенниеди. Аны окъугъан заманда джюрегинг лирика къайгъырыуладан толуб, сезимле, толкъунлача, бири бирин къозгъай поэзияны тамам теренине киресе.

Тобукълана
Халкъны атындан сын ташынгы
аягъына,
Муну юсю мийик болуб
Тауча ёссе,
Узаймайын бу тюбюнде
Чириб кетсе,
Топурагъы гокга хансны
Ашы болса
Сыйлы кёрге ол ханс салкъын
Тартыб турса,
Боллукъду ол назмучуну
Къыйынына.
Андан уллу сый излерге —
Меннге къайда!

Джюрек джылыудан, патриотизмден толу, терен лирикалы «Залихат» атлы назму, повесть «Орайда» лироэпика поэма бла бирге къарачай литературада жангы поэтик этапны башлайдыла.

Халиматны «Ана» деген поэмасы идея-тематика жангы бла башында айтхан чыгъармаларыбызгъа ушамайды, алай а ол да бизни ана литературабызда бир жангылыкны башыды.

Поэманы баш темасы миллетле арасында шохлукъду. Миллетле арасында шохлукъну Халиматха дери, Халимат кеси да бу поэмагъа дери, кеслерини чыгъармаларында суратлай келгендиле. Ол джаны бла алсакъ, бу

поэма биринчи чыгъарма тюлдю, алай а суратлау манерасы аны джангылыгъын кёзюбюзге терк кёргюзеди.

Бу арт кёзюуде бизни литературабызда миллетле арасында шохлукъну кёбюсюне шаблон метод бла суратлаб тургъандыла. Алай кёргюзюу литератураны учуз этюу бла биргелей автор геройланы джюреклерин дубукъ перосу бла чучхуй келиб, суймекликни джылы сезимлерини орнуна штампны салыб кёйгъанын да кёргюзеди.

Бир къауум авторланы кючуу бла бизни джуртубузда джашаб тургъан халкъланы арасында шохлукъ, бир иннетлилик кёбюсюне былай суратланады.

Орус къыз къарачай джашха барады, не да къарачай къыз орус джашха барады. Бизни заманда бу затда бир тукъум бир тамашалыкъ джожъду — бу хар кюн сайын бола тургъан, джюрек кеси оноу этген ишлени бириди.

Халиматны поэмасында шохлукъ башха тюрлю кёрюнеди. Аны къысхача магъанасы былайды: къарт къарачай къатынны тёрт джашы тёрт тюрлю миллетден кеслерине джашау нёгерле алыб, юй болуб джашаб турадыла. Аланы бири да къарачай тилни билмейди, аланы тиллерин а къарт амма къайдан билсин!

Джашланы аналары орусча да билмейди. Бу халда ол бабуш балаланы чыгъаргъан тауукъгъа ушаб къаллыкъ болур эди, алай а аны тегерегинде джююлдеб айланган къууанчны келечилери — сабийле — ананы джюрегине джашлыкъ къарыу бериб, анга джашлыгъында билмеген бир тилни билирге кюч табдырадыла. Къарт къатын Ленинни тилинде кеси ёмюрюнде биринчи кере келинлерине джюрек сезимлерин ачыкълайды:

Бир кюн юйдеги
Олтуруб ашайд,
Алай а амма
Бираз къайгъыдад.
Хар кимге кёзюу
Къарайды амма:
Нени эсе да унутханд, баям,
Сора бир джарыкъ
Бет алды амма,
Эсине тюшдю

Айтыры тамам.
(Этейик анга
Бюсюреу-сыпас)
Айтды: «Я очень
Люблю всех вас».
Айтханлай амма
Орус сёзлени,
Уллу кьууанды
Джарыды кемсиз:

Толу юйдегиси
Джарыды кемсиз:
«Аначыгъыбыз,
Сени сюебиз», —
Деб келинлери
Къарачай тилде
Ангылатдыла,
Ышара кюле.

Амма , кёзлери насыб джыламукъладан толуб, беш
тюрлю миллетни бирлешдирген тилге ана тилибиз дейди.
Амманы джюрек кьууанчын аны туудукълары беш
тилни билликлери теренден терен этеди.

Ана тилибиз
Барды ортада.
Аны билмеген
Айыбды, тоба.
Беш тилни ала
Билирле бирден,
Амма кьууаныр
Анга джюрекден
Бек насыблыма,
Билеме аны,
Менича толсун
Кёбню мураты!» — дейди кьууанчлы ана.

Биз бир авторну юч тюрлю поэтлик чыгъармасын
къарадыкъ. Ючюсю да «Кюрешсиз джашау джашау
тюдю, джашау юзюлмез ючюн, адам адамча джашар
ючюн, кюреширге керекди» деб бир аууздан айтадыла.

ДЖАШ АУАЗЛА

Джазыучу халкъны устазы болгъаны себебли, аны культурасы къалгъанладан мийик, джашау сынамылары къалгъанладан терен болургъа керекди. Алай а джашауну терен билген интеллигент бары да джазыучу болуб бармайды. Джазыучу джашау берген билимден сора да фахмулу болургъа керекди. Фахмусу болмаса уа ол, къанатсыз къушча, учаллыкъ тюлдю, учама десе да, ташха тийиб, кесине хата салыргъа боллукъду.

Джазыучу болургъа суйгенле кёбдюле. Ала бир экиюч тюрлю категориягъа юлешинедиле. Бирлери кертиси бла табигъатдан фахму бла саугъаланганладыла; бирлери джашаудан юлюш ала билгенлери бла кеслерни литературагъа джагъыб кюрешгенледиле; ючюнчюлери уа — литературада ала басхан джерге ёмюрде да хаис чыкъмагъанды, чыгъарыкъ да тюлдю — ала басмадан чыкъгъан китаблагъа эришиб, къагъыт-къалам алыб, стол джанында чёгюб, бир кечеге повестни сызыб атыдыла. Ол повестден къуру ол джарлы «авторну» кёзлери къызарыб къалса уа! Алай а кёзлери къызаргъан джазгъанын эки экземпляр этиб:

— «Меники ол бириникине ушамайды. Ол нени англайды... Ма литература десенг, литература!» — деб, мыйыкъларын буруб келеди. Аллай литератураны бир джерде да басмагъа алмайдыла. Сора кеси-кесин Парнасны тёппесине чёкдюрюрге тебрейди тёрт джанын джазыб:

«Мен ингирги университетни атенст курсун бошаб, атеист темалагъа джазама, алай а джазгъанларымы басмагъа чыгъарыргъа унамайдыла»...

Алай бла талай адамны да ишлерине заран салыб, кесини литературадан чыртда хапарсызлыгъын танытады. Аллай адамлагъа миллет «тилчи» дейди. Ала кеслерини юслеринде адамлыкъсызлыкъны, фахмусузлукъну ангыларгъа суймей, кеслерин фахму этиб, не джазгъанларын, нек джазгъанларын, къалай джазгъанларын билмей, искусствону къуру къагъытны юсюн тизгинледен толтургъанда кёрюб, искусствону джарыкъ тюрсюнюне тамгъала салыргъа излейдиле, алай а кюнню джарыгъын джабар кёлекге къайда!

Бир бирледе уа былай да болады. Келир. «Мени поэмамы нек чыгъармайсыз? Заманыбызны адамыны юсюнден джазылса, 2500 тизгини болса, политика халаты болмаса, власта аман айтмаса, аллах джокъду десе, сизге андан сора не керекди?»

Ма бу айтхан затларыны барын да джыйыб, джюзюм бачхада чыпчыкъланы къоркъугургъа темир чыбыкълагъа къанджал банкаланы тизиб дауур этдиргенча, дугъар-дугъур этдире келиб, бир бирледе «намыс этиб» джукъ айталмаса да, кёлюне джетмегенин быллай сёзле бла билдиреди. «Сабийлеге джазайым дейме... Ала сизнича къаты джюрекле болмазла алкъынчы, сураглаумуратлау деб да асыры кюрешмезле... Не да прозагъа кёчейик... Проза иги бара болур дейме, кертиди, мси поэтме, алай а бу арт кёзюуде поэтле бары да романла джазыб тебрегендиле...»

Сора ол сууукъ механизм прозагъа айланады. Алай а ремесленникге не башхасы барды: ол прозада, поэзияда да тюрсюн бузгъандан башха затха джарамайды сора.

Бу тукъум адамла кеслери джазгъандан джукъ табалмасала, урлаб-тырнаб да кюрешедиле. Аллайланы бири фольклордан таурухну урлаб келиб издательствогъа береди, аны чыгъармайдыла, сора «къаты джюрекли» редактор андан башха зат излеиди. Ол дагъыда бир таурухну алыб келир. Не этгин. Таурухну геройларына, сёз ючюн, ёге къызына Аминат, ёге анасына Муслимат, Муслиматны къызына да Мёлек атаб, таурухну атыны тубюне да скобкалада «Къарачай джомакъладан» деб

джазыб, басмагъа чыгъарыб иеди. Биягъы «автор», «хы, халкъдан урлагъанымы сезалмагъан редактор, бир адамдан урлагъанымы къайдан сезсин?» — деб, Леонид Леонову «Орус чегет» деген китабыны арасындан алыб къарачай тилге кѣчюрюб келтирир. Олсагъатда, бизни кѣлюбюзге келгең бла, плагиатны, къарачайча уа — гудучуну — кѣлюне быллай бир зат келеди: «Леонов джазгъаны ючюн Ленин атлы саугъаны алгъанды, мен да урлаб кюрешгеним ючюн гонорар алгъанлыгъыма не боллукъду?»

Быллай харам затланы джыллары келген адамланы бир къауумлары да этедиле. Ол айыблы зат плагиатны да айыбха джолукъдуругъа керекди. Искусствогъа кир иннетли адам кирирге боллукъ тюлдю.

Джазыучу керти художник эсе, къолуна алгъан жанрында бетджарыкълы боллукъду, окъуучуну разы этерикди, кертиди, фахмулу джазыучу, кѣбюсюне кесини кѣлюне джетмейди. Алай болмай амалы да джокъду. Ол кесини кѣлюне джетсе, тохдаргъа керекди, тохдаса уа, мырды болуб къалырына не сѣз! Алай а биз бу статьяда аллайланы юсюнден сѣлешмейбиз.

Ма бизни джаш джазыучуларыбызны бири Семенланы Азрет, кѣб болмай проза джазыб башлагъанды¹. Ол не хыйсабданды? Поэзиясы кѣлюне джетмегенликденми, огъесе ол да назмуларымы чыгъармайдыла сора, прозагъа да бир ёшюн урайым дебми кюрешеди?

Ал да окъу джазгъанларыны барысын да, олсагъатда кесинг ангыларса. Азрет джазмаса джашаялмазлыкъ, джазгъан анга хауача таймаздан керекли бир адамды. Азретни джазгъанлары — поэзиясы, прозасы да — керти-литературача — халкъны сейир тили бла джазылыб, джашауда сыналгъан затла фахмулу джюрекге сыйымай тамчыла болуб агъадыла...

Хар сѣзюне терен магъана бере билген Азрет, литератураны джолу къыйын болгъанын да биледи. Ол себеден ёмюрде да ашыкъмайды, болду деб да айтмайды. Таймаздан излегенлей, къыйналгъанлай, тюрленгенлей

---

¹ Джанкылыч, Ставрополь китаб издательство, 1964 дж. 274—288 бети.

турады. Азретча джазыучула ана литератураларыны бюгюн сейир джубанчлары, тамблагъа уллу къууанчлары болургъа тууадыла. Кертиди, Азретни, Азретчаланы джазгъанлары бары да бирча алапатды деб ангыла-масынла. Алай деб айтыргъа бетине сыйындыраллыкъ адам табылырмы? Джазгъанлары бары да брича иги болса, тюрлюлюк болмаса, анга фахму дерге, поэт дерге къыйынды. Фахму ёлчеге сыйынмагъан бир затды, ол себебден аны юсюнден бир жангыз зат айтыб къояргъа болмайды. Азретни юсюнден да болмайды алай айтыб къояргъа. Ол кишиге ушамагъан поэтлик хаты бла, ана тилин терен билиб, аны кесини поэзиясында тюрлю-тюрлю поэтлик фигураланы тыйыншлы хайырландыра билиу бла окъуучуну къууандырыучу джазыучуланы бириди.

Азретни назмуларын хар ким да сюйюб окъуйду. Аны джырча арну затларын окъуб тебресенг, уллу орус критик В. Г. Белинскийни поэзияны юсюнден айтханы эсинге тюшмей къалмайды: «Суратлау произведенииде поэзия болмаса, анда не ариу муратла, не тукъум да соруула болургъа амалы джокъду; анда болгъан зат — осал суратланган иги муратладыла».

Семен улуну назмуларыны юсюнден: «Тюз, таб, ариу суратланган иги муратла», — дериксе. Андан сора да Азретни назмулары терен оюмлу, ариу тилли, къарачай халкъ поэзиягъа ушаш, тынч окъуладыла, эсингде кёб заманга къаладыла. Ол себебден, биз Азрет назму жанрда кесини энчи джолун табханды деб айтыргъа бол-лукъбуз. Алай айтыргъа эркинлик аны джазгъанларычы суратлау теренлигини юсюне иги билгени да къошулгъаны береди. Азретни джазгъанларын окъусанг, къалай эсе, да къуш къанатларын къакъмагъанлай, мийикге учуб баргъанча кёрюнеди. Аны назмулары халкъ джыр-ланы игилерине ушайдыла, аладан башхалыкълары-темалары бюгюнбюзден алынганлары бла авторну коммунист идея бла сауутланнганыды:

«Хей! Джай болса, къыш болмаса,
Ачха болса, иш болмаса.
Мал юресе, кютюлмесе,
Турса, гёзет этилмесе,

Мал семирсе, багъылмаса,
Акъ джыйылса, сауулмаса,
Бау ишленсе, балта урмаса,
Бёрю къачса, баш бурмаса,
Дырын тюшсе, чалынмаса,
Тиш къаланса, салынмаса,
Джер къозласа, сюрюлмесе,
Мюрзеу битсе, себилмесе,
Бишсе, джерге тёгюлмесе,
Комбайна да джегилмесе,
Орулса эм суурулса,
Бизге ашаргъа буюрулса!» —

Деди Хасан¹ сабан ызда,
Тынгылады джаш да, къыз да.
— Кёрмейсиз сёзюн аны,
Арты-аллындан айтылгъанны? —
Деди Харун ёрге къоба.
Эркин къараб Хасан таба,
Кими айтды бу Хасаннга:
«Не болгъанды, ий, ха, — санга?»
Кими этди самаркъау:
«Не сандырайд бу джалкъау?»
Не сёлешеди шашыб,
Хазыр ашха уллу къашыкъ! — къарачыгъыз,

кертиси да, халкъ чыгъармады деб, къояргъа боллукъса, алай а поэманы къалгъанын окъуб башласанг, социалист обществону адамларыны юсюнден джазылгъанын эслеб, авторуна эс иесе.

Поэманы магъанасыны, идея-суратлау усталыгъыны теренлигине, аны таб джазылгъаны да себеб болады. Къуру бу биз алгъан кесекчигине огъуна бир къарайыкъ. Сёз ючюн, аллитерацияла. Поэманы аллыны ич магъанасы: «Иги сагъан, алай болгъа эди» дейди. «Иги сагъан» деген сёзню унутмагъыз. Ма сёзле байламлы болуб поэманы 16 тизгининде «се», «са» деб 28 кере айтылады. Ол алай бош айтылыб къалмайды.

---

¹ «Хасан» (поэма) Шохлукъ Къарачай-Черкес китаб издательство, 1962 дж., 150 — 159 бет.

Сюйюмсюз геройну джалкъаулугъун, аны ич сезимни, къыйналмагъанлай, татлы ашаргъа сюйгенин чертедиле. Ол муратына кеси къыйыны бла джетерге сюймей, къуру сыртындан джатыб, «Иги сагъан» деб, кёзюн кёкге аралтыб туруу бла излеиди.

Бу аллитерацияланы сынасанг, поэтни перосуну ызындан барыб, джазгъанына, аны поэтлик сезимлерине бир музыкалы шагъат табханча болабыз.

Ким биледи, поэт кеси эслей да болмаз аланы, алай а музыкальностлугъу, ауазы, рифмасыны байлыгъын бир бирледе назмуну эм тынч ёлчелениген затларыны бири болуб да къалады. Бу чыгъарма аллайлыкъдан узакъды.

Рифмасыны байлыгъы сёзлени къуру флексиялары, суффикслери рифмовать этилиб къалмай, бир бирледе сёз саулай не да талай бёлюмню рифмовать этилгенинденди, алай а рифма не бай, не кючлю болса да ол чыгъарманы бютеу къуралгъанында, магъанасында, бютеу строюнда табылмаса, ол не болгъаны да таныллыкъ тюлдю.

Поэт «Иги сагъан» деб тургъан сюйюмсюз геройдан сёзю сыйырыб, не кеси, не да сюйюмлю геройлары сёлешген сагъатда, глагол рифмаладан джаллайды. (Джалкъауну сёзюн глагол рифмала таб этедиле, ала былайда эм бай рифмаладыла, не ючюн десенг, эм бек кереклиледиле).

...Джаш да, кыыз да,
...Сабан ызда,
...сёзюн аны,
...айтылгъаны,
...Бу Хасаннга,
...Ий, ха санга,
...самаркъау,
...бу джалкъау,
...шашыб,
...къашыкъ.
...экен бу уа
...кёзюн ууа.

Рифмала окъуучуну сѣз байлыгында орун алыб,
нарт сѣзлеча, эсинде кѣб заманнга къалыб кетедиле.

Азретни джазгъанларын кѣбден-кѣб окъуб барсанг,
алагъа теренден-терен синге, сезимлеринги халкъ аууз
поэзия джесирлеб къойгъанча боласа.

Ма поэтни «Качма»¹ деген назму диалогу. Аны окъуб,
фольклор чыгъармады демей къалай къойгъун, хар бир
сѣзю накъут, налмаз бюртюкча джылгырай-джана
турады сора.

Къыз:

Мен шекер тюлме — ауруума, наным,
Ауруу да тюлме, ёлюкме.
Ой, ёлген ёлюк энд джерин табсын.
Сен сауну изле дерикме.

Джаш:

Сен ауруу эсенг, ёлюмме, ариу,
Сен ёлюк эсенг, кебинме.
Къой, ёлген сеннге къараб турмайды,
Менден башхагъа терилме.

Къыз:

Мен ёлюк тюлме, сабанма, наным,
Джылда чайкъалыб чагъарма,
Ол ишни этерге тамам тебресем,
Кесим суйгенни табарма.

Джаш:

Сен сабан болуб созулсанг, ариу,
Къаладжюк болуб сюрюрме,
Эм чибин болуб, башынга къонуб,
Ичги сѣзюнгю билirme.

Бу назмугъа багъа берирге сѣз табмайса. Ол аллай
бир терен, аллай бир уллу хазнады. Тили, стили, сурат-
лау магъанасы хар неси да, табигъатдача, тыйыншлы
орнун табыб, керти искусство болгъанын билдиреди.

Башында айтханыбызча, Азрет арт кѣзюуде проза бла
да кюрешеди, анда да Азрет Азретлей танылады. Аны
прозасында къалгъан джаш джазычулада болмагъан,
не да бек аз тубеген затлагъа тюртюлебиз. Ол да проза-

¹ «Качма», «Шохлук», Къарачай-Черкес китаб издательство-
1962 дж., 160 — 163 бет.

да сайлыкъ болмагъаны, терен магъана тыйыншлы формагъа бѣлюннгени, метафорала, тенглешдириуле, олицетворениеле, символла, аллегорияла, дагъыда башха поэтик фигурала бла прозада керти хайырлана билгени.

Азретни прозасыны да тили, стили поэзиясындача, игиди.

Сѣз ючюн, джаш авторлада кѣбюсюне илгиздик болуб тургъан, не да хунагъа джарашмагъан ташча, окъуучуну кѣсюне учуз тюрсюню кѣрюннген риторика соруула, кѣлтюрюуле, многоточиеле, байламлы, байламсыз къош айтымла, талай бойсунган айтымы болгъан къош айтымла дагъыда башха грамматика элементле Азретни прозасында тыйыншлы орун аладыла, таб джарашыбдыла.

Поэтни прозасы да поэзия маталлыды. Алай а окъуучуну кѣлюне «Азрет энди поэт тюлдю, прозаикди» деб келдирми? Кертиси бла да поэтни тас этерге айлана болурбузму? Огъосе окъуучу поэтни поэзисына, прозасына да тюбѣб къалырмы? Прозасын окъуб башлайса, Заманынг тюшдеча дженгил кетиб, къалай эсе да бир зауукъ-лукъгъа бѣлениб, кѣсюнге кѣрюнмеген, алай а джюрегинги бютеулей джылытхан, бир сейир лирикагъа тюбейсе. Сора чыгъарманы геройлары сени эм джууукъ, эм татлы тенглерингча болуб, ала бла бирге джашаб тебрейсе... Ма олсагъатда бютеу дуня эштирча: «Хо, бу затны поэт джюрегинде исси къаныны тамчылары бла адамгъа терен суймеклигин билдирир ючюн джазгъанды!»—деб къычырынг келеди.

Быллай затны къайдан чыкъгъанын, къайдан алыннганын билмеклик бек къыйынды. Алай болса да, фахмуну, перосуну ызы былай болургъа тыйыншлысын сезиб, окъуучу башындан башха сорууланы тас этеди. Аны акъылына къуру быллай бир зат келеди: «Огъай, поэт тас болмагъанды, ѳсгенден-ѳсе барады ансы».

Окъуучу Азрет прозада биринчи атламларында огъуна джангы форма излегеини, аны таба билгенини да эслѣб къууанады.

Ашхы джолгъа, хар тюрлю жанрда да поэтлей, кесингча, къал дейди поэтни прозасын окъуб бошагъан адам.

Азретни чыгъармалары сейир заманыбызны, аны адамын ачыкъ суратлайдыла, коммунизмни къурауда къалай ишлерге, къаллай адам болургъа керек болгъанын кѳргюзедиле. Аны хар тизгининде, хар сѳзюнде поэзия барды, окъуучу аланы окъуса, къалай эсе да бир тюрлю бир учунуугъа кириб, эстетика излемлерин табыб, поэзия болмаса чыгъарма да болмагъанын сезиб тохдайды. Ол себебден болур, Азрет бла поэзия къарапай окъуучугъа джер бла сууча ёмюрлюк бирликде кѳрюнгени.

Фахмулу, джашауну тюрлю-тюрлю джаны бла да ачыкъ суратлагъан, окъусанг, кѳлюнг зауукъланган «Мария» деген поэманы **Чотчаланы Магомет** джазгъанды. Автор бу поэмада кесин керти художникча танытханды. Аны алай иги суратлай билгени джюрегинги зауукъландыргъандан сора да, бютеу суратлагъан затларын ариу сагъышдача келтириб аллынга сюеб къояды. Поэма былай башланады:

«Алтын будай чайкъалыб,
Тозуратса чачларын,
Бишген башла саргъалыб,
Силкселе сакъалларын,
Чыпчыкъла булут болуб,
Хауада булгъансала,
Каскала хансдан тоуб
Ырджыда джырласала,
Буу силегей созулуб
Кѳкде джюзерге къалса,
Къарамда сууурулуб
Джылы тылпыу бунулса
Машинаны ызындан
Гѳбел букъу къууулса,
Агроном аязында
Бюртюклени сууурса,
— Башлайыкъ джетди заман, —
Деб, мени тюрте эди...

Ма кюзаланы бир шартыны поэтлик сыфаты. Поэмань окъусанг, сурат кѳресе, сезесе, ол болумгъа кесинг кириб къаласа.

Магомет тракторну моторун къургъанны юсюден

терен поэтлик халда джазады. Бир къауум назмучула не аламат, не уллу поэзиясы болгъан затны юсюнден да быллай ариу суратланган, поэзия бла музыка мындача гармония болуб тургъан затны кёргюзеллик тюлдюле.

Хайда, шохум, от алдыр!
Ма солуду чючкюрюб,
Джырлады, макъам салды,
Титиреди кюч кириб,
Айландыла къанатла,
Бурулдула сынджырла.
Силкиндиле къурч атла —
Джокъду заман булджургъа! —

Къаллай ариу перифразла таба билгенди поэт сууукъ темирге! Рысхыны, насыбны, байлыкъны къайдан чыкъгъанын, халал ишни, иги миллет адетле бюгюн да джашагъанларын, ишчи халкъны джюрегини тазалыгъын, аны ариу иннетлигин ол бу сейир тизгинлеринде кёргюзеди:

Ындыр... Муну кёрмеген
Танырмы тюз иннетни,
Бюртюкге сый бермеген
Болтурму берекетли?

Поэманы темасы бизни миллетлени бюгюнлюк халындан алыннганды. Бизни Ата джуртубузда миллетлени къарнашлага джашагъанлары поэманы аллында аягъына дери кёрюнеди. Бу затны окъуучу поэманы аллындан артына дери тюз ангылайды, эсинде тутады, суйюб окъуйду.

Джазыучуну поэмасында Твардовскийден юреннгени танылады: бу поэтни эм иги джазгъан затларыны бири болуб, джаш джазыучулары чыгъармаларыны ичинде кесине тыйыншы орун алады, не ючюн десенг, идея тематикалыкъ, композиция джаны бла, художество теренлиги, аны эстетика байлыгъы дагъыда башха художество элементлерини игиликлери анга джаш литературабызны арасында кесине энчи орун алыргъа болушады.

Сют кирпичли ай таудан
Къараб къашын къайырады,
Джаягы бетли лаудан
Джерге дженгил джайылады.
Бетинде таб ызланы
Акъ ингилик джашырады,
Кюрени джулдузланы
Джарыгын къарангыны
Ташайтды къулакълагъа.
Кечеги ауангыны
Сюрюб джайды чатлагъа,
Хар келекге эринмей
Кеси-кесин къозуду,
Джарыкъ айгъа кёрюнмей,
Джерге джатыб созулду.

Кечеги пейзажны да Магомет былай чемер суратлайды. Хар тизгининден суймеклик бла берекетни хурметли тылпыуу бетинге урады. Поэт совет адамланы тюз инетлиликлерин, бары да бир. улуу иш ючюн кюрешгенлерин, мюрзеу бюртюк рахатлыкъны, джашауну символу болгъанын быллай тизгинледе кёрюзеди:

Хар сабийчик къолунда
Суйюб тугхан къалачха,
Хар ишчини столунда
Ашалгъан татлы ашха
Биз джерден оруб алгъан
Бир джангыз бюртюк тюшюн,
Хар ётмекде биз джыйгъан
Бир джангыз бюртюк бишсин!...

Магометни «Таукел бол», «Эм таза кёкню тюбюнде» деген сабий китабчыкълары да чыкъгъандыла. Прозаны да ол таб джарашдыра биледи. Бу китабчыкъла сабийлеге джазылгъандыла. аланы темалары, хапарчыкъларыны тили, композициялары сабийлени къарыуларына кёре этилгендиле. Алай а тенгleshдирсек, Магометки прозасындан поэзиясы игиди. Кертиди, экинчи китабы биринчисинден эсе фахмулуду! Сёз ючюн, «Мария» деген поэмасында ол литература, идея джаны бла да кесин

фахмулу кѣргюзген эсе, прозада алкъын ол джети-
шимлеге келелмегенди. Прозасыны эм учхара джери,
бюгюн кюн аз кѣрюнеди, кетген заманны юсюнден кѣб
айтылыб турады:

Озгъан заманны кѣргюзмесин деб айтмайбыз, алай а
бизге тюненеден эсе бюгюн бла тамбла бек керекдиле.
Андан сора да сабий геройну къуру кесини джигитлигин
кѣргюзгенден сора да обществада, сабийлени ичинде
(сѣз ючюн, пионер организация, сохда бригадада...) кѣр-
гюзсе, андан да иги боллукъ эди.

Джаубаланы Хусей да ёсюб келген джаш джазыучу-
ланы бириди. Аны джазгъанларында адамны джюре-
гине ариу джарашхан, назмуну айбат этиб джыргъа
ушатхан поэтлик интонация эшитиледи. Ала бек тынч
окъуладыла, эсингден кетмей кѣб турадыла.

Хусейни назмулары сюймекликни, урунууну, Кавказ-
ны ариу табигъатыны юсюндендиле. Хусей творчество-
сунда сабийлеге да эс бѣлгенлей турады: алагъа джо-
макъ маталлы назмучукъла джазады. Сабийле аланы
бек сюйюб окъурукъдула. Ала да гитче окъуучукъланы
акъылларын ёстюрлюкдюле, азбаргъа тырмашдырлыкъ-
дыла.

Хусейни бу сабий назмуларын окъугъан заманда, уя-
сындан джерге тюшюб тургъан чыпчыкъ балачыкъны,
ууучунга алыб, аны тылпыуунг бла джылыта тургъанча
кѣрюнеди. Алада аллай бир сюймеклик, джылылыкъ,
ариулукъ барды.

Сабийлерибизге аталгъан поэзиябызда биз быллай
назмулагъа бек аз тюбейбиз:

Хусейни башха темалы назмулары да кысхадыла,
джыргъа ушайдыла: алада ритмика кескин эшитиледи.
Поэтни джолу орус классика назму бла къарачай фоль-
клорну традицияларыны юсю бла барады.

Хусейни поэзиясында Кавказны лирика сыфаты къу-
ру табигъатны болуб къалмай, джуртубузну сюймеклик-
ни, адамлыкъны, урунууну, шохлукъну, гуманизмин
символу болады. Быллай назмулагъа макъам салыргъа
да тынчды, не ючюн десенг, Хусей назмугъа къуру магъа-
на джаны бла къараб къоймай, техникасына да уялу
эс бѣледи, тохдаусуз ишлеб тургъанлай, кеси-кесини кѣ-
люне аз джетеди. Бу зат джаш джазыучулагъа къой

эсенг, фахмулу, талай чыгъармасы болгъан джазыучу-
гъа да таймаздан керекли затды.

Хусей джаш, ёсюб келген поэтлени бириди. Ол се-
бобден аны хар джазгъаны да бирча джараулуду десек,
биз кесибииз да ийнанмазбыз. Джетишмеген джерлери
барды. Ол да Хусейни алкъыичы лирикадан тышына чы-
гъалмагъаныды. Творчествосунда алкъын уллу джолгъа
чыкъмагъанды.

Хусейни назмуларыны ичинде суратлау джаны бла эм
игилери сабийлеге джазылгъанларыдыла.

ОМАКЪ КЪОНАКЪ

Чапракъсыз, ийнели,
Этекчигин кенг кериб,
Джай да, къыш да кёгериб
Ол битеди мийикде,
Къаялада эм тикде.
Джыл башында къууанчха,
Сохталагъа джубанчха
Школгъа болуб ол къонакъ,
Джасанады бек омакъ.

ТАБАНЫН ДЖАЛАУЧУ.

Чегетледе джашайды,
Кёгетле ашайды,
Сюйгени уа балды,
Чабаргъа осалды.
Къыш кириб тешикге.
Табанын джалайды —
Джашауу алайды.

Бу тынч ариу терен халда суратланган мийик эмо-
циялы назмучукъла окъугъан сагъатда кеслерин сюй-
дюргенден сора да, сабийлени эстетика сезимлерин
ёстюредиле.

Быллай назмула бизни сабийлени, партияны Про-
граммасында айтылгъанча, ёстюрюрге болушурукъдула.
Быланы ичинде бир артыкъ сёз, бир артыкъ интонация

не да образны орнуна салыннган схема, образны кёлек-тесин табмазса.

Кимге да белгилиди, автор кесини эстетика сезимни классика искусствону болушлугъу бла ёстюрмегенди. Не ючюн десенг, аны сабий заманы Ага джург кьазауатны ол кыйын джылларында ётгенди. Аны эстетикадан биринчи устазы Кавказны сейир табигъаты болгъанды. Ол а (табигъат) сюйдюре, кёргюзе, дагъыда, китабны окъулмагъан бетича, джангылай тура билгени себебли, аны сюйгенлени эстетика билимлерин кьалгъанладан бай этеди эм да кесин алагъа ёмюрлюк саугъагъа береди. Эсигиздемиди, М. Ю. Лермонтовну Кавказгъа, Къыбыла таулагъа, сюймеклиги аны творчествосун къалай ёстюртенди? Ол алагъа къараргъа бек сюйгенди. Сора табигъат да анга кесини кючлю кьолун узатыб, ийнакълай, ичги сёзюн билдире, кьалгъанла эслемеген затларыны арну сифатларын кёргюзеди, искусствогъа кесин бютеулей берирге арымазгъа, талмазгъа юретеди. Бизни Хусейни сабий назмуларында да бу шартла бардыла: аланы хар не тюрлю джаны бла да субайлыкъларын кёрсенг: «Быланы, бир ишексиз, табигъатны кьолу ишлегенди», — деб кьоярынг келеди:

Партия кесини программасында былай айтады: «Ашхы кёллю джашауну аламат кёрген, коммунист иннет синген совет литература бла искусствону бек уллу иннет юретиу магъанасы барды, ала совет адамны джангы дуння ишлерча халили ёстюредиле. Ала кёб миллион адамланы кьууанчлы этерге, учундурургъа, аланы излегенлерин, акъылларын айтыргъа, аланы иннет байлыкъларын ёстюрюуге, намыслы юрениулерине болушургъа борчлудула.

Литература бла искусствону ёсюулерини блш джолу халкъны джашауу бла байламлы бегитнудю, социалист джашауну байлыгъын, кёб тюрлюлюгюн тюз халда уста суратлаб кёргюзюудю, джангылыкъны учунуб ачыкь суратлауду эм да обществону алгъа барыуун тыйгъан затланы барын айгъакълауду».

Литература ёсюб келген тёлюню коммунизмни ишине кесин бериуге, обществону хайырына тюз иннетли урунургъа, аны байлыгъын ёстюрюуге эм да сакъларгъа, обществону борчун терен ангыларгъа, аны излемлерин

бузгъаннга тѳзmezre, обществода эм да энчи джашауда тѳыйыншлы джyрюй билирге, бютеу къралны халкълары бла кърнаш халда бир иннетли джашаргъа юретирге керекди. Къысхача айтыргъа, «литература джашауну учебниги болургъа керекди». Бизни джаш джазыучуларыбызны кѳбюсю литератураны ол уллу борчларын тюз ангылайдыла. Ол себебден аланы джазгъанларын адамла сoйюб окъуйдула, басмагъа чыгъарыкъларын сакълайдыла. Бизни джазыучуларыбыз халкъ бла бирча джашайдыла, халкъны устазларыдыла. Аланы ару иннетли, терен билимли окъуучулары барды.

Алай а совет халкъны ишлери алай уллу, творчестволу болгъаны себебли, джазыучула бюгюн этгенлеринден эсе тамбла талай кере кѳб этерге керекдиле, аланы творчество ёсюмлерини учу-къыйыры болмазгъа керекди. Джазыучу не къадар кѳб юрешсе да, совет халкъны кенг джайылгъан творчестволу, кѳб тюрлю сыфатлы джашауну кѳргюзюрге ол да джетерик тюлдю. Не ючюу десенг, джашау хар заманда да не иги суратлау чыгъармадан да теренди, байды, тюрлюдю.

Бюгюнлюкде бизни партия культ личностну джашаудан тас этиб, хар адамгъа чемерлигини кѳргюзюрге джол ачханды, — бу зат творчество къуллукъчулагъа уллу саугъа эм да къууанчды. Ол саугъа къарачай джаш джазыучуларыбызгъа да къалгъан миллетлирибизгечады. Бизни джаш литературабызгъа кюнден-кюннге джангыдан-джангы джазыучула келиб, кеслерини энчи хатларын кѳргюзюрге излейдиле.

Сѳз ючюу, Къобанланы Ахматны фахмулу назмуларын, Батчаланы Муссаны философия назмуларын, Къаракетланы Юсуфну сoймекликге ушагъан джыр маталлы затларын, Чотчаланы Магомедни хапарлары, поэмалары, Ёзденланы Хамзатны миниатюралары бла къатышдырыргъа боллукъ тюлдю. Аланы тюрсюнлери ушамагъанча, джазгъанлары да ушамайды. Алай а ала бары да бир иннетли бир уллу иш ючюу юрешген миллетни ичинде туууб, аны ючюу ишлейдиле.

Батчаланы Бергерни назмуларын окъуучу талай кере «Ленинни байрагъы» газетде, «Джарыкъ джолда» деген джыйымдыкъда, «Сенсе джашауум» деген китабчыгъында окъугъанды.

Анда Бергер кесини биринчи поэзия атламларын окъуучугъа сюзерге береди. Джыйымдыкъны ичинде лирика назмула бла басняла бардыла. Китабха кирген произведениелени ичинде къарыулусу, къарыусузу да болур, алай а джашлыгъына кёре, автор окъуучусун баснялары бла къууандырады деб турабыз. Бергерни баснялары сюжетлидиле. Ала кёбюсюне эки кесекден къураладыла: биринчи кесеги хиликге, самаркъау этилген затны кёргюзеди, экинчи кесеги — авторну джууабыды.

Бизни литературабызда эпика поэзияны бу тюрлюсю кесини тыйыншы орнун энтда табыб бошамагъанды. Грецияда, Индияда, Египетде уа бизни эрагъа дери да болгъанды, биз билген бурунгу басняланы эм алааматлары Эзоп деген грек басня джазыучунукъудула. Россияда басня джазыу XVIII ёмюрден башланганды. Хемницер, Сумароков, Дмитриев орус литературагъа Крыловну келирине джол ачхандыла.

Бююнлюкде да басня кесини общество магъанасын чыртда аз этмегенди, ол бизге бек керек жанрланы бириди, ол себеден бизни тамада джазыучуларыбыз Бергерге болушуб, ол кесини джолун тюз табарча этерге борчлудула.

Лирика назмуларында да джарагъан затлары барды, алай а алкъын автор алада эки адамны бир бирлерине сюймекликлеринден башха затны терен кёргюзалмайды. Къуру бу затны бир китабда къайтарыб айтыб туруу назмуну конкретностлугъун аз этген къой эсенг, окъуучуну эрикдирген да этеди. Къуру кесинги джанынга джетген затланы, кесинги эмоцияларынгы юсюнден джазгъан затларынг бла не фахмулу болсанг да, окъуучуну кёбге джубандыраллыкъ тюлсе. Не да магъанасыз сёзлени джыйыб рифмаларгъа кюешген дыгалас сени атынгы постге айтдыраллыкъ тюлдю, окъуучу сени бир кереден сора окъургъа излерики тюлдю. Аллай затла сени заманынгы бош къоратхан болмаса, не сенге, не башхагъа хайы берлик тюлдюле. Кертиди, назму джазгъан бек къыйын иш болгъанын окъуучу биледи. Ол затха хар ким да бирча тырмашмайды. Джаза билгенниг бла билмегенниги ангыламасанг, джазмай къойгъандан иги-

«си джокъду. Бир къауумла уа бир авторну «китабы»
китаб болуб чыкъса, ол да олтуруб «роман» джазыб
тебрейди, не зат этерин кеси да иги билмегенлей.

Джазыучу нени юсюнден джазса да — сүймекликни,
ишни, къазауатха къаршчы турууну, коммунизмни, че-
гетни, къанаты ууалгъан бал чибинни, джылагъан сабий-
чикни (ол джазыучу болгъаны ючюн!) заманны излем-
лерин, адамларын, джашауларын аланы кюнден-кюннге
ёсюмлерин, хар кюн сайын эте тургъан уллу ишлерин
кёргюзюрге керекди, джазгъанынгы темасын бюгюн кюн-
ден алгъанлыгъынга тюз кёргюзген затларынгы ариу
суратлай билмесенг, джазыучуну борчларын унутсанг,
ёмюрге да керти литературагъа джууукълашаллыкъ
тюлсе, Бусагъатда джаш джазыучуланы кёбюсю вуз-
ланы бошаб, не да вузлада окъуй турадыла. литература-
дан, искусстводан хапарлыдыла, ол себебден алагъа
окъуучу кёб затны кечерик тюлдю, алай а джаш джа-
зыучуланы бир къауумлары бу затха иги эс бёлмейдиле.
Джазыучу болур ючюн вузну бошагъан джукъ да тюл-
дю, ол бусагъатда хар совет адамны борчуду.

Сёз ючюн, бир джаш джазыучуну назмусу бла эски
къарачай джырны тенглеширсек, ай бла кюнню тенг-
лешдиргенча болады.

«Алтын, кюмюш джашырыб,
Таула бизге кюлдюле,
Сенича билимдиле,
Аланы габа билдиле.

(„Геологга“ Г. А.),

Къурч санлада бегиген ол
темир джан
Терк чыкъмайды быллай
Тулпар джашладан,
Ётгюр сандан чартлаб
Чыгъад исси къан,
Тешиб ётуб кетед къаты
ташладан.

(Умарны джыры).

Бу эки назмугъа бирча сый къалай берирсе. Биринчи юлгюбюз проза маталлыды. Джансыз тизгинлеге рифмала джабышыб тургъанча кёрюнеди. Бу тизгинледе поэзия болмагъаны себебли, джукъ да джокъду. Быллай затха поэзия деге боллукъмуду? Экинчи уа? Экинчини окъуб тебресенг, къанатла битиб учуб кетейим дегенча боласа. Быллай назму джаш, къарт джазыучугъа да ёмюрлюк юлгюдю, не ючюн десенг, керти поэзия, усталыкъ этмеген бир джазыучу да (ол керти джазыучу эсе!) болмагъанды. Аны ючюндю «Умарны» кюнчг джылтыраб тургъаны.

Сюжети, геройлары эки назмуну да джашаудан алыннгандыла, алай а биринчиде поэзия болмагъаны себебли, джаны да джокъду.

Неси барды да?

Информация планда этилген джалан схемасы. Быллай поэзия джашау салгъан соруулагъа джууаб берген къой эсенг, аягъына дерн окъуб чыгъаргъа (12 тизгинни!) тёзюм бермейди.

Быллай назмуланы окъуб тебресенг, артыкъ да «барад», «келед», «беред», «турад» дегенча этим рифмаларындан сора джугъу болмайын, зыгъырны чайнагъанча боласа, акъыл юретир, сагъышландырыр, джюрегинги солутур орнуна, башынгы сасытыб къояды.

Арт джыллада къарачай поэзиягъа **Дибирланы Шамил** да назмула къошханды. Аны творчество биографиясыны къалгъан джаш джазыучуладан башхалыгъы джокъду: джазгъанларын газетде, джыйымдыкълада басмалай тургъанды. Кесини энчи джыйымдыгъы да чыкъгъанды. Анда Шамилни сабийлеге аталгъан маджал затлары барды. Алэда джазыучу сабийлени ишни сюерге, иги окъургъа, адеблиликге юретир ючюн кюрешеди, ол бек керекли затды, артыкъ да бизни сабии литературабыз аз болгъаны себебли. Суратлау, поэзия джаны бла да Шамилни къалгъан затларындан сабий назмулары маджалдыла. Сёз ючюн, партиягъа аталгъан назмулары художество джаны бла бек къарыусуздула.

Сабий назмуларында уа къаллай джетишимсизликлери барды? Шамил сабий психологияны хар назмусунда да бирча тюз ангылаялмайды. Кёбюсюне сабийни иш-

де джангыз кѣргюзеди. Ол зат сабийлени коллективден тышында, индивидуализмге юретеди, педагогиканы джорукъларына кѣарычы тургъан сабий назмулары да барды. Алай назмула сабийлеге коммунист ангы бермейдиде.

Белгиле совет педагогла Макаренко бла Н. К. Крупская «сабийлени коллективде, коллективни юсю бла юретирге керекди» дегенлей тургъандыла. Шамил ол затлары бир бирледе эсинде тутмайды. Аны «Джигер кызычыкъ», «Къозучукъ», «Кечикли дерсге», «Кѣарылгъашчыкъ», «Кѣарнашчыкъла», «Тохдарчыкъ» деген назмулары, педагогика юретгенге кѣре, тюз тюлдюле.

«Джигер кызычыкъ»¹ деген назмусунда кызычыкны кесиджангыз бачхада ишлегенин кѣргюзеди.

Ашхам суугъа кетеди.
Кюндюз чага этеди,

Сау кюнню ишлеб арыса да, ол аны кишиге айтмайды (?!). Сабийлени энчи тахдада болгъанын кѣргюзмей, аны коллективде, школ участокда иш кѣууандыргъанын, булджутханын, учундургъанын кѣргюзюрге керек эди, алай а бу сабий (авторну кючу бла!) акъыл-балыкъ болгъан адамча ойлашады:

«Бюгюн джигер ишлерге
Излейме, — дейди ол, —

Артда, татлы тишлерге,

Кесиме ача джол»(?) — бу сѣзле да чыртда кеслерине пйнандыралмайдыла, не ючюн десенг, сабий ёмюрде да былай айтырыкъ тюлдю, бу авторну акъылыды, автор зор бла салгъанды сабийни аузуна алааны... «Къозучукъ» деген назмусу да сабийни джангыз кѣргюзеди, аны кѣой эсенг, сабийни къозучукъну кютгенине къалгъан сабийле кюлген этедиле. Бу керти да кюлкюлюкдю. Джангыз къозуну кютеме деб ол дерслерин да этмейди, алай а назмуну аягъында автор бир амалсыз вывод этиб джашчыкны ариуларгъа кюрешеди. Ол да не затды десенг, къачда къозуну джюнюнден анасы къоллукъла, боюнлукъ этеди, джашчыкъ тенгле-

¹ Биринчи редакциясы къара.

рине ала бла махтанады. Бу назмуда да сабийни коллективден айырыб, энчи мюлкге сукъландырыр дыгалас этеди.

«Кечикди дерсге» — сабий джюджекни къушдан къутхарама деб, дерсине кечигеди. Иги иш этгенди, алай а ол иги ишни дерсине кечикдирмей этдириб кёрюзсе иги эди.

«Къарылгъашчыкъ» деген назмуда, «терезеден къарылгъашчыкъ джырлагъанлай», джашчыкъ къобады. Андан ары автор джанчыкъны не зат этгенин толу тизеди.. Назмуну окъуб бошасанг, къарылгъач бла сабий кече арасында къоба болурла деб акъылынга келеди, не ючюн десенг, къобханлай, ол бютеу дерслерин этеди; «китабларын алыб къолгъа», «шорпа ичиб», «гырджын ашаб» д. а. к. затланы этиб, школгъа да биринчи сменагъа барады. Кюнортада, школдан келсе, бу не зат бла кюрешеди? Аны автор кишиге да айтмайды. Сабий 8—9 сагъат джукълар орнуна кечени арасында къобады — бу да педагогика ушатмагъан затды.

«Иги къызчыкъды Акътамакъ». Акътамакъ башланган школну окъуучусуду, ол да кеси джангызчыкъ юйде джумуш этеди, «школда къоянлагъа аш береди» (?!). Алай а автор бу назмуда къызчыкъны юй джумушда сылыт этиб, андан сора тутдурады къолуна китабланы.

Юй ишден айырса къол,
Башын джууб тарайды.
Китабларын алыб ол
Дерслерине къарайды (?!) —

Тюз режим саламыды Дибир улу окъуучугъа? Педагогла унамазла быллай режимни. Назмуну былай айтыб бошайды:

Школгъа эртдерек келиб
Ол кёб затха джарайды:
Быхы, чюгюндюр бериб
Къоянлагъа къарайды. (?!) —

Сабийлени ишге энтда коллективни тышында тырмашдырады.

Школда окъугъан сабийлени эм баш борчлары — иги окъургъады, дерслеринден сора юйде, школда да бош заманларында ишлерле, китаб окъурла, киногъа къа-

рарла, спорт бла д. а. к. затла бла кюреширле. Шамилини сабий назмуларында эстетика мағаналары да азды, аллай назму уа бутакълары кесилген терекге ушайды.

Джаш джазыучуларыбызны ичинде тишируула да бардыла. Былайда **Сылпагъарланы Кулийни** бир-эки затына къарайыкъ. Аны джазгъанларыны ичинде бююнлюкде маджаллары фольклор темагъа джазылгъанлары, сабий эм да сатира назмуладыла. Быллай темагъа джазса, ол кёбюсюне тюз, таб суратлайды. Сёз ючюн, аны «Билимин урлатхан» деген чыгъармасы кёб тюрлю джаны бла да тыйыншлы джазылгъанды.

Окъуб кесини халал кыйыны бла билим алыр ючюн, кесин кыйнаргъа суймей, бир адам джалгъан шагъатны (дипломну) сатыб алыб келе тургъанлай, аны тас этеди. Кулий ол адамны «билимин» урлатхан деб самаркъау этеди. Аны джазгъанларында бу нотасы айыкълуб кючлюдю.

Джазгъанларыны къарыусуз джерлери, бизни кёлюбюзге келген бла, былайдыла: поэзияны джорукъларын джазгъан заманда эсинде тутмагъан кёзюю болады, бир бирледе уа назмуну рифмасына да эс бёлмейди, бек созады, конкретностлугъун тас этеди, бир юч-тёрт назмуда бир затны юсюнден айтыргъа да ёчдю.

Байчораланы Сосланны «Дугъум кёзле» деген китабчыгъы басмадан чыкългъанды. Сосланны поэзиясыны иги джаны: ол арымай, кесине энчи джол излегениди; къарыусуз джаны: бир заты кёбдю, тематикасына Тебердини наратлары, суйген кызы, кеси болмаса, башха затла аз киредиле, бир бирледе уа обществуна, историяны джорукъларын унутуб терс выводла этеди, джазылгъанларын бек созуб иеди.

Джаш джазыучуну, бизни кёлюбюзге келген бла, эм кючлю джери ана литературасына джангылыкъ киргизгениди. Сосланда аллай джангылыкъ чыгъармаларыны стилинде танылады.

Сослан къадалыб ишлесе, кесини назмуларына башха адамныкълылагъача къарай, учхара джерлерин тюзете барса, ол иги поэт болур деб турабыз.

Байрамукъланы Умар (Къарачайлы) джаш джазыучулагъа «Джазыучу тенгиме» деген назмусунда бир иги акъл юрети.

Джасмай чырта болмасанг,
«Джашауну бек билмесенг,
Тюл эсенг бек фахмулу,
Тенгим, сенден тилегим:
Алма кьолгъа назмуну.
Излеме джукъ джазаргъа
Чыгъарыр ючюн базаргъа!
Ол зат тюртюб кьоймаса,
Келе эсе кючюнгден,
Джаз халкьынгы юсюнден!

Джангы джазыб тебрегенлени ичинде бир кьауумла поэте керек болгъан затланы бири да юсюнде болмагъанлай, прозаны экинчи бла тёртюнчю тизгинини артына эки этим рифманы джабышдырыб, инкубатор джюджеклеча, бир сыфатлы талай «назмуну» джыйыб, джазгъанларымы сайламалары! — деб, не редакциягъа, не издательствогъа алыб келедиле. Ала назму джазгъан «ийне бла кёр кьазгъанча кыйынды», деб айтыуну кьулакьгъа алмайдыла. Эсигизге тюшюрюгюз, дуния поэзияны эм джарыкь джулдузу А. С. Пушкин да, кьаламын чайнай, излеб, тинтиб, талай кере тюрлендире, джазгъанды. Биз а бюгюн:

Балбу челекни алды,
Ийнек сауаргъа барды,
Андан кьайтыб олтурду,
Ол джумушун толтурду... —

Ма быллай, джукьгъа ушамагъан затланы бир бири ызындан тизиб «заманыбызны кьызыны сыфаты, не тукьум да поэзия кьой эсенг, жансыз, тылпыусуз маникеннге ушагъан зат болуб кьалады.

Быллай назмуланы бизни окьуучубуз унарыкь тюлдю.

Байрамукъланы Умарны джазгъанларын биз газетде, джыйымдыкьлада окьуйбуз, аны фахмусу болгъанын эслейбиз.

Ол кеси да литераторду, джашаудан, поэзиядан, тилден да хапарлыды. Умарны «Шохлукь» деген китабда

«Зарият» деб поэмасы чыкыгъанды. Бу уллу поэмада назмуларында болмагъан быллай затла кёрюнедиле: бек узунду, кеси айтыб тургъан болмаса, суратламайды, суратлагъан джерлеринде да созуб иеди, поэманы («Зарият») геройлары бары да бирча, кёб сёлешедиле. Сёз ючюн, бу поэманы лирика герою, автор, Зарият, аны анасы — тилге бирча устадыла. Лирика герой — устазды, Зариятны бир кесек окъуу барды, анасы уа — къара танымагъан тиширыуду. Сора была тилни бирча биле эселе, бирча таб сёлеше эселе — устазгъа келиб нек айланадыла, Зарият кеси джазса уа?

Экинчи поэмасы «Зариятдан» да бек созулгъанды. Умарны быллай затлапы джазмазгъа къарыуундан келлигин окъуучу биледи, джагыдан болмазлыкъларын излейди.

Аппаланы Билял пазму, проза да джазады. Билялны джазгъанлары тыш окъуладыла, тематикасы байды, тюрлюлюк эсленеди. Ол партияны, коммунизмни, урунууну, джаш тёлюню, сюймекликни юсюнден джазады. Аны талай иги назмусу барды, алай а джеттишмеген джери: лирика назмуларыны кёбюсю бир бирине ушайдыла, бир къауум лирика назмуларын окъусанг а, автор нессимист болур деб кёлюнге келеди: ол (автор) аллай бир къарыусуз кёрюнеди, аллай бир таралады. Быллай лирика учундурмайды. Прозасында ол диннге къаршчы темагъа эс бёледди, алай а кюрешни алкъынчы къарыусуз кёрюзеди. Геройлары адам ийнанмазча, джартыракъ кёрюнедиле, сюжетлери бюгюн джашаудан алынмагъандыла, къабырланы джанганларыны, къабырдан къобуб келген адамны, хыйныны, шайтанны, юсюндендиле. Ол себебден автор окъуучуну асыры кёб затха ийнандыраллыкъ тюлдю. Атеист темагъа Билял алкъынчы джол табалмагъанды. Ол себебден ала бек къарыусуздула.

Атеист темагъа джазсанг, окъуучунг ол сен кёрюзген мракобеследен джийргенирча, аланы кёрюб болмазча кёрюзюрге керекди. Кесинг не къадэр айтыб тургъанлыкъгъа, джашауда болгъанча кёрюзмесенг, фахмалу суратламасанг, сени «басияларынга» киши да ийнанмаз. Бир джерде бир джахил адамдан бир джахил хапарны эшитиб, аны типизировать этгенлигинге, ол обществогъа

бир тукъум бир болушлукъ этерик тюлдю. Социалист реализм аллай литератураны унамайды, аллай къарыу-суз чыгъармалагъа джол бермейди.

Джаш джазычуланы арасында **Хубийланы Назирни** поэтлик фигурасы да танылады. Аны «Анам», «Аууш» деб эки назму китабчыгъы чыкъгъанды. Назирни назмулары орус тилде да чыгъадыла.

Назир партияны, дуннягъа халкъ насыб ючюн туугъан Уллу Ленинни, совет обществону, коммунизмни, урунууну, Ата джуртну, суймекликни, джашлыкъны юс-тенден джазады.

Аны джазгъанларыны ичинде лирикасы биринчи орунну тутады.

Лирикасында ригорика, схема, артыкъ элементле аз табыладыла.

Джазгъанларыны къарыусуз джаны—лирикадан тышына чыкъса, танылады. Сёз ючюн, ол Кавказны ариу табигъатын джюреги кёлтюрюлюб тыйыншлы суратлай биле эсе, политика назмуларын да къуру информация, схема бла къоюб олтурады. Лирикасында риторикадан, шаблондан, магъанасыз сёзледен джаллай билген Назир, политика назмуларында да бу джегишимге келирге керекди.

Ёзденланы Хамзат джаш ауазлагъа чам хапарчыкъла бла киргенди. Хамзатны хапарчыкълары адамны юсюнде джетишимсиз затларын кёргюзедиле. Ала тынч окъулгъан, кёбюсюне терен магъаналы къысха затчыкъладыла, алай бир бирледе Хамзат бир затны юсюнден къайтарыб да айтады, бир затчыгъында «хо» дегенине экинчисинде «огъай» деб да къояды.

Биз талай джаш джазычуну чыгъармаларына къарадыкъ. Кертиди, аланы (джаш джазычуланы) санлары биз айтхандан эсе кёбдю, аланы бир къауумларыны юсюнден башха статьяда айтханбыз, бир къауумларыны юсюнден айтмазгъа тыйыншлыгъа санайбыз, унутуб къойгъанларыбыз да болурла, алай болса да, окъуучуну къууандырырча джаш литературабыз ёсюб келгенин биз атларын айтхан авторлада таныйбыз.

Аланы хар бири бир тюрлю, хар бирини энчи ауазы, энчи джолу тамбла литературабызны болумуну юсюнден сагъышландырады.

Аланы суратлау адетлери тюрлю-тюрлюдү. Хар бири, кеси билгенча, заманыбызны тюз кёргюзюрге излейди, аны адамына уллу эс бёледи, шаблон поэзиядан чыгъаргъа, джазгъаныны формасы бла магъанасыны арасында конфликт этмезге кюрешеди.

Кертиди, биринчи атламларында талай кере абынган-сюрюннген да этедиле. Ол да кёбюсюне затны идеализировать этгенден, магъанасын унутуб формасы бла кюрешгенден болады. Сёз ючюн, бир бирледе хама кеслери айтыб тургъан болмаса, суратлаугъа аз эс бёлгенлери окъуучуну сагъышландыра билмегенлериди. Но уа эски заманга кёз джетдирселе, бир тукъум бир иги зат эслеелмейдиле, джангыда бир джетишмеген зат кёрмёйдиле. Сюйюмсюз геройларын, бир да дженгил, таурухдача, тюзетиб кьоядыла. Къарагъыз. «Анам бла мен» деген назмуда Чагъарланы Мариям анасын къалай кёргюзеди. Кюн сайын кызы ишден келсе, ол элни, тийрени сёзюн этиб тургъанды (кызы да кёб заманны анга тынгылаб (?)). Бир ингирде уа кызы:

— Анам, хама тынгылайма
Сен айтхан сейир хапаргъа,
Бююн сен да бир тынгыла
Мен окъугъан затлагъа», — дейди.

Ол кюнден, къуру бир кере айтылгъанлай (?), башлаб кызыны анасы джангы адам болуб къалады.

«Андан бери мени анам
Меннге ашыгъыб тубейди. (?)
Хапар айтыучусун кьоюб:

— Бир газет окъучу, — дейди (?)—бу иш бир кере айтылгъанлай, былай «тюзелиб» къалады. Адамны халиси, ёмюрю юрениб, этиб тургъан затлары тюрлендирген, Чагъарланы Мариям айтханча, тынч болса, бусагъатда бизни обществада бир тукъум бир зат бла совет джорукъланы бузгъан бир адам табылмаз эди.

Алай а джашауда былай чырта болмайды да, окъуучу да Мариям джазгъаннга ийналмайды. Андан сора да ол ананы сыфатын кёргюзеди, ол себебден бу общественный затды. Окъугъан «бютеу анала былаймыдыла?» — деб сагъыш этерикди. Аналаны уа кёбюсю

огъурлу, он бармакъларыны къыйыны бла бизни ёсдю-
рюб, обществогъа къуллукъ этиб, бюгюн кърал пенсия
бериб, солу дегенинде да, ишлемесе, тынчлыкъ табма-
гъанланы, быллайла этиб кёргюзюу терсди. Къызы иш-
ден келирге ол къуру элни сёзюн джыйыб тургъанча кё-
рюнюб къалады. Бир да къуруса да, ол келирге ашарыкъ
этибдамы турмай эди деб келликди да окъуучуну кёлю-
не. Джазыучу халкъны джумушчусуду. «Халкъгъа къул-
лукъ этиу адамгъа эм уллу насыбды», — деб юретеди
партия. Джазыучу эсенг, сен джазгъанынги партий-
ностлугъу, активностлугъу, кергилиги произведениесе
биринчи орунну алыргъа керекдиле. Коммунист идея,
социализмни терен суратлай билиу—партия юретгенча
джазыу — ма бу затладыла, багъалы джаш автор, сени
керти литературагъа келтирлик.

ПОЭЗИЯБЫЗНЫ ТАМБЛАСЫНДАН

Заманны секундлары адамча булджумай, бир бирлерин кѳууа, гузаба кетиб барадыла. Қъайры барадыла экен ала, дунияны башына кѳалай сыйынады экен бу хар неге да джетишген заман? Қъалайда башланады, кѳалайдады экен ахыры? Қъалай кѳысхады, кѳалай узунду заман деген зат!

Ма бюгюн меннге быллай бир джыл толду. Джашаууму заманын кѳалай ашырдым экен, мындан ары уа кѳалай боллукъду, не зат этерге кѳолумдан келир, неге тюберме?

Джашау, заман, джылла, сагъышла, умутла, адам кѳлю...

Энтда озду бир джылым —
Джууукълашды болджалым,
Озгъанымдан кѳб болмаз
Энди алда болгъаным...
Нени кѳрдюм дунияда,
Нени билдим билликден?
Нени этдим озгъанда?
Не этилир келликден?

Бу назмуда автор озгъан ёмюрюн ёлчелеб, анга багъа береди.

Джашау джолун — заманны — ёлчелей, багъалата билгенлени ичинде поэтледен кѳб киши болурму? Кертиди, поэт деб назму джазаргъа кюрешгенлени барысына да айтмайбыз, таб аны атын кюн сайын, гугук кеси атын айтханча, керекли, керексиз джерде да айтыб тура эселе

да, таб аны бир эки-юч назму китабы чыкыгъан эсе да, таб....

Поэт деб кеси-кесине уялмай айтала эсе, ол окъуучу-ну эстетика излемлерине джууаб берирге керекди, алай этерге къарыуундан келмей эсе уа — ол поэт тюлдю, ол сора джазыб да къыйналмасын, не ючюн десенг, аны назмуларын окъуучу къолуна алса, тоблукъну чайнагъанча болуб, кёлуне быллай бир зат келирге боллукъду:

«Бу адамны джыл сайын китабларын чыгъарадыла, тюкенледе аланы юслерин букъу басыб турады, алай неж этедиле, ол джазаргъа кюрешген кеси ангыламай эсе да, аланы дунягъа чыгъаргъанла уа не деб турадыла?...»

Тюздю окъуучу. Быллай бир-эки назмуну окъуса, аны поэзиядан кёлю чыгыб къалыргъа да боллукъду. Алай а ашыкъма, багъалы окъуучу. Сени керти поэзия бла къууандырыр, джырлата, джылата да билген поэтле да бардыла. Ма ала бла тюбешсенг, сени заманын: сеннге джюрек байлыкъ болуб, сени кесингден бугъунуб тургъан сезимлеринги ол поэзия уятыр, джюрегинги джылытыб, къалай эсе да бир сейир тукъум заукъландырыр. Аллай поэзияны этгенле, джашауда ариулукъну джюреклери бла сезе билген фахмулу поэтлени юсюнден сёлешейнк деб мурат этебиз.

Бу биз айтырыкъ поэтлени кимине эллиден кёб, кимине отуз, кимине джыйырма бла беш джыл болгъанды, алай а биз алагъа джаш поэтле дейбиз, аны ючюннге къартыны, джашыны да бизден кёлю къалмазын билебиз. Ма бизни къолубузда Алийланы Баблашны джашы Умарны назмулары.

-- Къалай, ол белгили алимди, поэт деб джангылыб айта болурмусуз, эшта-эшта? — дерге да болурла.

Сабыр этигиз. Умар алимди. Ол бусагъатда кесини атын алимлиги бла айтдырыб турады, поэт болгъанын а алай кёб адам билмейди. Бююн биз поэт Умарны юсюнден сёлешибиз, илму бла кюрешгенле айтырла аны алимлигини юсюнден да.

Ма биз ол аллында келтирген назму тизгинлени Умар «Энтда озду бир джылым» деген назмусунда джазады.

Бу назмуда поэт озгъан джылларына къараб, не этдим, халкъыма не бла джарадым деб сорады. Назмуну аягъында поэт былай айтады:

Халкъ бла бирге хар иште
Кесим сезген кюнледен
Ма бюгюннге деричин,
Мен кюрешдим халкъ ючюн.
Алда болгъан джылланы
Мен берликме халкъыма,
Бир къарамай артыма...

Заманны бу халда оздургъан, бу халда оздурургъа талпыгъанны джашауу бош кетмезине сёз бармыды?

Алийланы Умарны да джашауу эндиге дери, мындан ары да халкъына джарай, аны илмусун ёстюре, поэзиясына байлыкъ къошады.

Умар поэзия бла 1927 джылдан башлаб кюрешеди. Джазгъанларыны сюжетлерин кёбюсюне фольклордан алыб, фольклорну бай тилине бёлеб, джашауну аллегорияны болушлугъу бла кёргюзтеди.

Умарны назмулары философия теренликлери бла да башхаланадыла. Аны назмуларын окъуй билирге керекди. Сёз ючюн, иги терен эс бёлмей окъусанг, аны ич магъанасын ангыламай къалыргъа боллукъса, аны ангыла-масанг а назмуну ол тюз, биринчи кёз тюртюлген затларындан уллу хайыр табалмасса.

Сёз ючюн, «Алма терек» деб бир назмусу барды. Аны ич магъанасына эс бёлмесенг, ол къуру алма терекни юсюнден айтады деб келликди кёлюнге, алай а поэт аллегорияны болушлугъу бла адам джашауунда къаллай болургъа керек болгъанын суратлайды.

Бу терекни ма алайды джашауу,
Этгенине бюсюреуле излемей,
Джерден кёкге табханыды ашауу,
Хар бир джанны ол сыйлайды,

кет демей, — деб бо-
шайды поэт назмусун. Этген ишине махданмасын, артыкъ бюсюреу излемесинле, адам ючюн деб этилген зат огъурлу, сыйюмлю ишди, адамлыгъы болгъан адам ол

ишден артха турмасын дейди поэт. Умарны кёб тюрлю назмусу барды. Ала бары да терен философия магъаналы, бай тилли, субай композициялыдыла.

Алий улу политика магъаналы затла да джазады, алада ол капиталны реванш политикасын айгъакълайды. («Уку бла кюн», «Къаргъа бла кылыч»).

Умар къайда айланса да, къайры барса да, туугъан тауларын тансыкълаб, аланы джюрегинде тутады. Ол ата джуртуна суймеклик сезимин терен философиялы назмулада башха темала бла байламлы кёргюзеди. Ма аллай бир айтханы поэтни:

Аз болса да джашауунг,
Бош джиберме заманны,
Олду борчу джашауда
Халкъын суйген адамны.

(Джашауум).

Сёлеше келиб, литературовед Къараланы Асият бир джолда былай айтды: «Бизни литературабыз бусагъатда стартха чыгъыб, чабаргъа хазырланыб турады». Керти айтады Асият, литературабыз сабийликден чыгъыб, акъыл-балыкъ болгъанды. Сёз ючюн, мындан алгъа бир талай джылны къарачай литературада хапарны жанры болмагъан эсе, бусагъатда къарачай джазыучуну хапарлары Европада да окъуйдула.

Халкъ джырларыбызда болгъан интим лирика джазма литературабызда ал джыллада тас болуб къалгъан эсе, бусагъатда лирика поэзиябыз окъуучуну джюрегин джылытады, литературада кесине орун алгъанды. Бизни былай дегенибизни ол алгъа джазгъан поэтлерибиз фахмусуз эдиле да аны ючюн болгъанды алай деб ангыламагъыз. Огъай, аланы олсагъатда башха проблемала сагъышландыргъандыла, олсагъатда ала лигатураны бюгюнча кенг джолгъа нек чыгъаралмагъандыла деб айтыргъа болмайды. Заманларына кёре, ала бек уллу ишни этгендиле. Бюгюн а биз ёсюб, белин къатдыргъан лигатураны юсюнден сёлешебиз. Андан сора да окъуучуну да ангысы, издеми ёсгенди, анга энди керти поэзия керекди. Стартха бусагъатда чыкыгъан лигатурада финишге арымай келликленди окъуучу энди кеси таныды.

Бизни кѣлюбюзге келген бла, аланы ичинде ал тизгин-леде Семенланы Азрет, Къаракетланы Юсуф, Къобан-ланы Ахмат, Батчаланы Мусса, Хубийланы Назир, Джаубаланы Хусей, Чотчаланы Магомет, дагыда башхала бардыла.

«Хар адамны да джюрегинде къуру поэзия ачхан бир клапаны барды», — дейди уллу орус поэт И. А. Некрасов. Бу сѣзлени тюзлюклерин керги поэзияны окъусанг, сынайса, поэт да керти поэзияны юсюнден сѣлеше келиб айтханды былай.

Керти поэзия! Ма къарачай джаш джазычуланы ичинде терен магъаналы назмула джазгъанланы бири Къаракетланы Юсуф. Аны назмуларын окъуб тебресенг, кертиси да джюрегинги поэзия ачхычлыкъ этген клапаны ачылады, ол бир тукъум бир заукълукъну сезеди. Юсуф кѣб болмай джазыб тебрегенди. Алай болса да, аны поэзиясыны хайыры биринчи назмуларындан башлаб огъуна танылады. Аны назмуларын окъусанг, поэзия сѣймекликге ушагъанын кѣресе. Аны джюрегин поэзия толтуруб, джаз деб тюртуб тургъанын билесе. Юсуф джюрегини къаны бла кесини сейир джырларын джазады. Биз, аны окъуучулары, ана литературабызгъа быллай фахму киргенине мардасыз къууанабыз, аны ёсерине да ышанабыз.

Юсуфну бютеу творчествосуну юсюнден сѣлеширча мадарыбыз джокъду, не ючюн десенг, аны энчи китабы чыкъмагъанды, энчи китаб чыгъарыргъа уа бютеу джаш поэтлени ичинде Семенланы Азрет бла Къаракетланы Юсуфге кимден да бек тыйыншлыды. Алай болса да, энчи китабны джюзле бла чыкъгъаны да фахмугъа къошары, къоратыры джокъду. Бу гитче статьячыкъда биз фахмулу джаш поэт Къаракетланы Юсуфну творчествосуну бир кесеги бла окъуучуну танышдырайыкъ деб турабыз. Юсуф бусагъатда Нальчикде ишлейди, ол пединститутну литература факультетин бошагъанды, назму джазыуну элинчи джыллада башлагъанды.

Юсуфну назмулары Къабарты-Малкъар республика газетледе, радиода, бизде басмада таймаздан чыкъгъанлай турадыла. Аны талай назмусун окъуучула басмагъа чыгъарын да сакъламай, азбар этиб айланадыла. Сѣз юч-

юн, «Тиширыугъа» деген назмусун рукописде бир бирлеринден джазыб алыб, тенг тенге айта, окъуучуланы ичинде джайгъандыла. Да сора Юсуф былай фахмулу эсе, аны атын ол къалгъанла чакълы бир нек айтмайсыз дерикле да болурла. Ол тюздю. Алай а ол затны юсюнде терслик поэтни кесинден эсе бизде кѣбдю.

Ма 1962-чи джыл джаш джазыучуланы семинарында биреулен туруб былай айтхан эди: «Юсуф иги, акъыллы, образованиеси болгъан джашды, алай а джаза билмейди, джазмай къойгъандан игиси джокъду», — деб. Аны бир назмусу бла да танышмагъанла уа кертда деб къойгъан болур эдиле, алай болса да поэт къолдан къаламын тюшюрмедим, джазмай да тохдамайды, джазмайма десе да чыдаяллыкъ тюл эди.

Ол адамны терслигине, аны терен жангылгъанына башхаланы къыйнамагъанлай, Юсуфну назмулары кеслерини шагъатлыкъ этедиле, джаш джазыучуларыбызны ичинде бусагъатда муну къатына сюеллик, аны бла тенг-лешдирлик поэтле да алай кѣб болмагъанын билдиредиле.

Юсуфну назмулары ариулукъну шартларын кѣргюзедиле, хар адамны эстетика сезимлерин поэзия къозгъаб, ич байлыкъгъа, аны ёсерине сеbeb боладыла. Аны назмулары окъусанг, заукълангандан сора да, асто, ана тилибиз къалай байды, къалай субайды, къалай терен музыкалыды деб кѣлюнге келеди.

Къарачайда дугъум кѣзлю къызланы
Ким болса да менден ариу суратлар.
Терен оюм, кенг къанатлы джырланы
Уста джерлеб мийик кѣнге къанатлар.
Джюрегинден къайнаб чыкъгъан оюмну
Бармакъладан акъ къагъытха тамызыр,
Эртден чыкъдан инджи тизиб бойнуна,
Ана тилин тилле ичинде танытыр.
Тенгиз толкъунланы тауушунда
Ол эшитир тау суучукъну ауазын,
Джырларына эжиге да ол алыр
Минги Тауну салкъын тартхан аязын.

Ма поэзиягъа тыйыншлы эстетика сезимлеринги къозгъагъан, ма поэтлик талпыуну суусабын къандыра билген керти поэзия! Быллай назмуланы бир окъусанг, таймаздан поэзияны излегенлей тураса, ала кёб болсала уа, джюрегинги да алагъа ышаныб, керти искусствогъа бёлениб бир тукъум бир заукълукъну сезесе.

Нени юсюнден джазса да Юсуф сени поэзияны теренине бёлей, джюрегинги ариулукъдан, суймекликден толтурады. Ма хар неден да юлюш ала билген таулу къыз, таулу ана юйде, ишде, тенглерини ичинде — къайда болса да, адамлыкъны шартларын юсюнден атмагъаны, табигъат берген ариу сыфатына назмучуну чемерлиги да къошулуб, окъуучуну аллына келиб, бетине джашау тылпы урдура, сюеледи. Ма аны тиширыугъа деген назмусу.

Сен джазгъы кюннге кесинг ушайса,
Басхан джеринги джылыта,
Май айда тийген кюн таягъыча,
Баргъан джолунгу джарыта.
Чақгъан терекде эртденги чыкъча,
Насыб чачалла кёзлеринг.
Къобандан тартхан салкъын аязча,
Джюрек сылайла сёзлеринг.
Сен келин болсанг, нёгер джюреги
Сени ючюн татлы тарайды,
Сен ана болсанг, сабий кёзлери
Ышарыб санга къарайды.
Джазгъы джауумдан кёгерген кибик
Тюзлени джашил кийими,
Сени къолунгда хурметли ышарад
Юйледе сабий суйюю.

Джашил кийимли кёгет терекни
Байлыгъы сеннге ушайды.
Ана джюрекде терен суймеклик
Кетмезден узакъ джашайды.

Юсуф таулу тиширыуну лирика сыфатын быллай халда кёргюзеди. Быллай назму чыкъгъан джюрекке поэт болаллыкъ тюдю демеклик уллу джангыльгуду. Быллай фахмуну къуру бир назмусундан да ангыларгъа боллукъ-

ду, аны литературагъа джангылыкъ къошарын. Къаракет улуну назмуларын окъусанг, анда джазылгъан затны не эсе да сен кесинг джазгъанча, не да ол сени юсюнгден джазгъанча боласа. Ма аны кыызгъа джазгъан назмулары, аланы кёрсенг, поэтни да аны поэзиясыны предметин да суйюб къаласа, ол сени бетинге джюрек тылпыуун урдуруб, джюрегинги эм ингичге кылларын джырлата, тауну башына чыкъгъанча бир къууандырады. Юсуфну керти поэт болгъанына шагъатлыкъ кимден да иги аны назмулары этедиле. Ала музыка, поэзия не зат болгъанын окъуучугъа кеслери ангылатадыла. Энда бир эс ийигиз, ненча тюрлю сейир таууш, ненча тюрлю, ариу, назик макъам эштиледи бу назмуда:

Тау гюлчюкню чапрагъына
Джан салырма, ол джырларлай,
Санга этген джырдарыма
Гюлле суйюб тынгыларлай.

Кюн аллына ол ышарыб,
Джырын алай джырларлай,
Чегетледе къаблан сюрюу
Тохдаб анга тынгыларлай.

Ол гюлчюкде акъ чапракъла
Суйюннгенден кызарырлай,
Аяз къакъса, назик саны
Сыбызгъыча сызгъырырлай.

Чууакъ кёкде кёб джуддузла
Аны эштиб ышарырлай,
Кёксюл тангдан кийим кийиб
Тау чегетлерим джарырлай.

Иги назмуну, иги поэзияны юсюнден айтыб тебресенг, къалай эсе да джунчугъан этесе, алай болса да ол джунчууну юсюнгден назмула кеслери аладыла. Ол себебден кёб айтмай, «Къачхы кюнле» деген назмусуна да бир къарайыкъ:

Кюнден-кюннге кюнле ууакъ кысхара,
Кюн таякъла кыйыгъыракъ тиелле,
Терекле да бир бирине эришиб
Тюрлю-тюрлю къачхы кийим киелле.

Кими сары, кими кызыл кийниб,
Эрикдик деб джашил кийим тешелле,
Кызыла кибик, омак болуб, суйюнюб,
Чачларын да сары алтындан эшелле.

— Менме, — дейди, — көгетлени ариуу
Муртху бишиб, джаннган отча; кыызара
Аю айланад аунай-аунай джолунда,
Ерге туруб чум терекге узала.

Мал кыошла да заман джетиб тауладан
Тюшедиле кенг тюзлеге, ёзеннге.
Элчиле да ойнай, джырлай, кыууана,
Мюрзеулерин джыядыла гёзеннге.

Иш бошалыб келин келе, кыыз чыгъа,
Тебрейдиле тойла, оюнла элледе.
Кызыла, джашла абезекде айтадыла
Болгъан затны джюрекледекёлледе.

Ма кёресиз, поэзиягъа къаллай авторну кириб келгенин! Быллай лирикле поэзиягъа кёл салдырыкъдыла, поэзия бла музыка эгечле болгъанларын танытырыкъдыла, окъуучуну поэзия сезимлерини эшиклерин ачыб, алагъа керти поэзияны татыуун ангылатырыкъдыла.

Бир кыаум джаш джазыучулары юсюнден сёлешсек, алагъа махтау излесек, анча-мынча китабы чыкъгъанды, газетде, радиода аты айтылгъанлай турады деб башлайбыз. Биз алай айтханлыкъгъа уа джаш джазыучугъа акъыл кыошулмайды, андан анга чыртда хайыр да тиймейди, кертиди, «джарлыны эшигин махтагъан джабар» дегенлей, махтагъанларыбызны бир бирлери уллу кёллю болуб, бусагъатха дери къалай билмей тура эдим мен кесими алапатлыгъымы, алай а сейир ауазым окъуучуну уятханына, сау болсун, ол да меннге ким болгъанымы билдирди деб, бёркню джамбаш кийиб тохдайды. Бу затда терслик кесибиздеди.

Бир бирде учундурур ючюн, бир бирде биринчи атламларында абынмасын деген бла адамгъа заран салыб кыоябыз. Бютеу джаш джазыучулары барына да былай-

мы къарайбыз? Огъай. Сёз ючюн, Семенланы Азретни юсюнден биз бек аз сёлешебиз. Алай нек этебиз? Сёлешир заты болмазмы? Китабларыны саны да алкъын бирден озмагъанды, кеси да джазгъанларын басмагъа чыгъарыр муратда ары-бери чабыб да кыйналмайды. Къысхача, Азретни юсюнден тыйыншылысыча алкъын сёз айтылмагъанды. Айтыргъа уа джаш поэтлени кимден да алгъа аны юсюнден керек эди.

Алай-былай дегенни кююб, Азрет джаш къарачай поэтлени ичинде кишиге тенг болмагъанын айтыргъа керекбиз. Былай айтханыбызны Семен улудан сора джаш джазычуланы ичинде иги джазгъан джокъду деб ангыла масынла. Азрет игилени игисиди. Ол себебден аны тизгинлерин санаб айланмай, шагъатлыкъгъа назмуларындан келтирейик.

СЮЙГЕННИ СЮИ!

Булутха бугъа, чууакъгъа чыгъа,
Ай бла джуддуз келелле.
Кёкледен къараб сени кёрселе,
Ийилиб салам берелле.

Кюннге узаласа, айдан тутаса,
Джуддуздан туйме саласа.
Уллу кёллюсе, ауур сёзлюсе
Аны ючюн айыб аласа.

Мен ёртен салдым, джандыралмадым
Къобанны кююш шоркъасын.
Сюймеклик джетди, тары элек этди
Джаш джюрегими ортасты.

Ой, Эки-Арада уллу таш дейле,
Тёнгеремезми тик ёрге,
Ой, суууда чабакъ, хансда бёдене
Келишмезлеми бир джерге?

Сууча джибите, джелча кебдире,
Кёллюю кёбге бураса.
Джайча джылыта, къышча сууута,
Онгуму алыб тураса.

Не кѳурутмайса, не джылытмайса,
Айтхан сѳзлеринг бошдула.
Биз джюреклеге джол этгинчинге
Волганы Доннга кѳошдула.

Ой, джазыу джардан атады дейле,
Бир джардан атсын бир джерге.
Ой, кѳартлыкѳ тѳрге тартады дейле,
Бир юйде тартсын бир тѳрге!

Ма Азретни назмуларыны бири, кѳресиз, сайлаб ал-
магѳанбыз, алай а аны кѳайсы назмусун алсанг да, ти-
лини усталыгѳына, сѳзню таба билгенине, рифманы ыз-
ындан абына-сюрюне джортмагѳанын, хар сѳзюне терен
магѳана таба билгенине сейирсиниб кѳаласа. Азретни
назмулары халкѳ джырлагѳа бек ушайдыла, алача тынч
окѳуладыла, дженгил ангылашынадыла, эсингде кѳб за-
манны сакѳланадыла. Айтхан заты келиб кѳз аллынга
сюелиб тохдайды:

Кюннге узаласа, айдан тутаса,
Джудуздан тюйме саласа,
Уллу кѳллюсе, ауур сѳзлюсе,
Аны ючюн айыб аласа — иги эс ийиб окѳучу-

гѳуз. Стилини тюрлюлюгю, формасыны тынчлыгѳы бла
бирге кѳаллай терен ич магѳанасы барды! Былай джа-
зар ючюн а керти поэт болургѳа керекди, алай а биз
кѳбюсюне джюреклерибизни сангырау, кѳзлерибизни со-
кѳур этиб Азретни багѳасын ангылаялмайбыз. Ангылар-
гѳа сюймей болурбузму, огѳосе поэзия сезимлерибизни
тот кесибми турады?

Азретни юсюнден джаш поэт, ѳсюб келген фахму зат
деб айтмакѳлыкѳ азды. Ол поэзияны терен тенгизинде
эртдеден бери кѳоркѳуусуз джюзеди. Кертиди, СССР-ни
джазыучуларыны Союзуна член болургѳа ол эртде тый-
ыншлы эди, алай а бизни отделениени кѳуллукѳчуларын
ол затха кѳайгѳырыб кѳрмейбиз. Алай этиу поэзияны
джолуна таш болуб тюшюудю. Отделениени кѳуллукѳчу-
лары кибернетикагѳа ышаныб, инкубатор джюджекленни
чыгѳаргѳанча, назмуланы тизиб турлукѳду деб кѳай-
гѳырмай болурламы, алай а адам джюрегини кѳаны бла

джазгъан тизгинле бла суукъ машинадан чыкъгъан сёзлени тенглешдирсенг, кибернетиканы назмулары аланы къатында кёлекгелё болгъанларын ангыларса. Азретни юсюнден сёлешгенибиз, аны джазаргъа юретигиз, къаламын къыйыгъыз демеклик тюлдю, аны бир къауумланы адежге тутуб барырча эртде кючю джетгенди.

Азретни юсюнден сёлешну — бал чибинчик гокка хансла бла хайырланганча, биз да поэзия бла хайырлана билейик деген магъанадады.

Бизни сейир заманыбызгъа керти искусство тыйыншлыды, Семен улу керти искусствону этгенлени бириди. Окъуучуну къолуна чирик халыгъа гизилген рифмаланы поэзия деб тутдуруб, поэзияны кесин а джашырыб къойсанг, ол бара баргъан заманда: «Неди бу баш бездириучю?» — деб назму китабны къолуна алмай къоярыкъды. Бусагъатда аллай къоркъуу барды. Ол къоркъууугъа джашауда орун берген да, ханс айырмагъан малча, кесибизбиз. Къарыусуз, сыфатсыз назмуланы бир бирде басмагъа чыгъарыб иебиз, не да авторун махадаб, сенден ала-мат поэт чыгъарыкъды деб, ол да, хариб, кертда деб табханчыгъын джыйыб чыгъарыр муратда кёб заманын тас этеди, Азретлени уа ариу ауазлары къулагъыбызгъа джарашмай къалады. Болур, лозунг, ура, ёзексиз поэзиягъа юрениб келгенлени джюреклерине керти поэзия сингеле болмаз, къургъакъ джюрекде анга орун да табыла болмаз.

Семенланы Азретге, Къаракётланы Юсуфге Горький атлы литература институтда окъугъан Къобанланы Ахмат да къошулады. Ахматны назмуларыны юсюнден окъуучу былай айтады: «Ахмат иги джазады, аны бошуна айтылыб къалгъан, магъанасыз бир сёзю да джокъду». Керти айтады окъуучу. Ахмат терен оюмну ариу сёзге бёлеб окъуучугъа кесин алдыра биледи.

Поэт философия сагъышларын кесини табигъат бла диалогларында суратлайды. Ол адамланы джюреклери бир-бирине табигъатча кирсиз болсунла дейди. Зарлыкъ, адамны ич байлыгъын къурутуб, джюрегин джалын этиб, атлагъаны сайын энди уа кюн нек тнеди деб таралыб тургъан адамланы джашауларын къысхартады. Ахматны быллай бир назмучугъуна бир къарайыкъ:

— Тау тубюнде наз терекле,
Былай ариу нексиз сиз?
Башларыгъыз кёкте джете,
Санларыгъыз туббе-тюз.

Зарлыкъ тутмай бир биринге,
Ачыкъ болса кёлюгюз,
Сиз да, адамла, ёсериксиз,
Бизни кибик болуб тюз.

Ахматны назмуларын окъугъан, алада Есенинни традицияларын танырыкъды. Ол джумушакъ ауаз бла джюрек суймеклигин анасына билдире, къайда айланса да, къайда болса да, тау нзмышны юсюнден атмазлыгъын «Салкъын этме кёлюнгю» деген назмусунда айтады:

Къыйналма сен, анам, бошха,
Салкъын этме кёлюнгю;
Джаным саудан унуталмам
Тууб ёсген джерими.
Ким эсе да бош айтады:
«Кетгенди деб къайтмаздан» —
Кече-кюн да сюслесиз
Тюз аллымда таймаздан.
Анам, джашынг хауледи деб
Айтханлагъа ийнанма,
Бош сёзлеге къулакъ ийиб
Джюрегинги къыйнама.
Хаулеликге джожъду заман,
Бар болса да джюрюем.
Сакъларыкъма тау намышны
Кетгенликге кёзюнгден.
Мындан ары этме къайгъы,
Мен унутмам джерими
Джюрюй-джюрюй бузулур деб,
Салкъын этме кёлюнгю.

Произведеннени окъугъан заманда кёбюсюне анда айтылгъан затланы элтиб автор бла тенглешдирмей къоймайса. Ма Ахматны да джазгъанларыны талайын окъусанг, аны къаллай адам болгъанын, джюрек излемлерин, ич талпыуларын ангылайса. «Чегетде» деген наз-

мусуна джетсенга, поэтни литературада таймаздан джаныгыз зат излеб тургъанына тубейсе.

Ол кесини юсюнде къургъакъ рифмаланы тизиб баргъан магъанасыз зат болгъанын, керти поэзияны теренинде джюзюу рифмаланы, джилеклени чёбге тизгенча, болмагъанын кёрюзеди.

Адам кёзден таша сагъыш этерге,
Джюрек суйген назмуланы тизерге
Умут этиб чыкъдым Къобан бойнуна
Эмда кирдим кёк чегетни кьойнуна.

Чегет мени эркелетди, ойнатды,
Джюрегиме рахатлыкъны орнатды,
Джити билеб къурч къаламны ауузун
Кёб джюрюдюм ары-бери суу ызын,

Бир заманда къызыб-къызыб назмула
Тебретиле акъ къагъытха къуюла,
Кёб сагъышла тубетиле аллыма,
Джазмай тынгы табылмады джаныма:

Бир къарадым, Къобан суугъа кетди эсим,
Бир эследим Минги Тауну тёббесин,
Бир кёрюндю къарт таулуну тюрсюню,
Къууандырды халкъыбызны ёсюю.

Бир эследим мени ёстюрген анамы,
Бир джокъладым эртде ауушхан атамы.
Аны кибиб кёб затланы джазаргъа
Учундум мен не къадар да созаргъа.

Алай бла кюн батхынчы олтурдум,
Тефдерими къургъакъ сёзден толтурдум.
Былай джырла керек тюлле кишиге
Хар заманда тут, тилейме, эсингде;

Назму джазсанг, ашыкъмайын ойлаб джаз,
Магъанасы терен болсун, сёзю аз.

Ахматны лирикасында патриот мотивле да тыйыншлы орунларын табадыла. Ол совет джащ тёлюню къыйынлыкъда, зауукълукъда да Ата джуртун унутмагъанын анга керек кюн, нени да кьоюб:

— Тирилликме! Туугъан джуртум, ийнан сен,
Джангыз къараб сени мыдах кѳргенлей.
Саут-саба джарашдырыб теббе-тенг
Саула бла сюелликме биргелей, —

дейди. Бу назму бизни халкъыбызны халисини бир
иги шартын суратлайды.

Ахмат къарачай поэзияда интим лирикагъа талай
белгили назму къошады. Ма аланы бир къаумлары. «Ах-
сыныргъа болурса», «Сакълайма», «Джюрегимден сы-
гъыб-сыгъыб», «Тамызыкъ бермем», «Сен» дагъыда
башхала.

Кѳб болмай къарачай поэзиягъа энтда бир фахмулу
джаш поэт, Батчаланы Мусса, киргенди. Сиз аны джаз-
гъанларына кѳбюсюне газетледе тюбегенсиз.

Мусса аз-кѳб джазады деб айтыргъа бусагъатда къо-
лубуздан желмейди: басмагъа аз береди, ол себебден аны
бла биз аз тюбешибиз, бизге, издательствогъа уа, ол кеси
келтириб бермегенди — кесибиз излеб алгъанбыз.

Билебиз, ол алкъын кеси кесинден уялгъан, кесине
джазыучу деялмагъан авторланы бириди. Бу зат джаз-
гъан адамны эм иги шартларын кѳргюзеди.

Аз затын окъусакъ да, поэзия джаны бла аны кѳб
иги затын табабыз.

Батча улуу назмуларында ал планнга философия,
суратлау теренлиги чыгъады. Эсигиздемиди аны «На-
сыб»¹ деген назмусу? Бу ёмюрлюк, хар миллетни, хар
адамны да сагъышландыргъан проблемагъа ол къаллай
сыфат сала биледи, къаллай терен джууаб береди. Мус-
са гитче назмучугъунда да уллу затны юсюнден сѳлеше,
аз джазгъаны бла кѳб затны окъуучуну кѳзюне кѳргюзе
биледи.

Келинчикча къубулгъанды
булутлада ай,
Тау арада, къуш уяча,
Турад Къарачай.
Джулдуз джарыкъ тѳгюлгенди
Тау ёзенлеге,
Нарат ийс джайылады
рахат эллеге.

---

¹ Поэзиясыз литература болмайды деген статьягъа къара.

Бу сегиз тизгин беш строфалы бир назмусуну эки ал строфасыды. Юч арт строфасы бу назмугъа джалгъан болуб тюшгенча кёрюнедиле. Окъуб башласанг да, эсингде «Тау арада къуш уяча», Къарачайны рахат сыфаты къалыб кетеди. Поэтни интим сезимлери джюрекге джетгинчи тас болуб, кеслерин ал строфаларында джугдуруб къоядыла. Къарачыгъыз. (назмуну юч арт строфасы):

Сен къатымда олтураса,
Къол къолну къысханд.
Кёб сюерге, бек сюерге
этилгенди ант.

Боллукъмуду мындан башха
Насыб излерге?
Джюрек толуб биз къарайбыз
Тау джитилеге.
Джулдузланы мутхуз этиб
от джанады ай.
Тынчаяды тау арада
бизни Къарачай.

Кёремисиз, ол сейир тизгинлени къатында была ёгеле болуб къаладыла. Алай болгъаны ючюн бу тизгинле назмуда артыкъ болгъанларын кёргюзедиле. Андан сора да «Насыб» деген аламат — философия назмуну автору башха назмусунда:

«Боллукъмуду мындан башха
насыб излерге?» — деб джазгъаны окъуучуну джюрегин къыйнайды. Кертиди, джаш авторланы бир къауумларына биз быллай зат айтырыкъ тюл эдик, Муссагъа уа айтмай къоялмайбыз. Муссаны алай джазмазгъа мадары барды, ол аз сёзлю, терен магъаналы затланы айтыргъа фахмусу джетерикди.

Акъ турнала къаялагъа къоннганча,
Къар басады мор сыртланы башларын.
Хар джыл сайын чыммакъ сагъыш болуб ол
Кюмюшлейди адамланы чачларын.

ВЛАДИМИР ИЛЬИЧ ЛЕНИН

КЪАРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРАДА

Ильични юсюнден джазаргъа талпыб, джюрегини эм терен джеринде аны тюрсюнюн суратларгъа эм джылы сёзлени излемеген бизде да, къалгъан къарнаш халкъладача, бир джазыучу да болмаз. В. И. Ленинни адамлыгъыны шартларын бир джерге джыйыб тургъан халиси, аны бир тукъум бир къошакъсызлыгъы, ишчи, элли халкъны трибуну болуб тургъанлай, аланы ичинде кесин башха этерге суймегени, адамны джашауу ючюн терен къайгыра билгени, анга болушлукъ этгинчи тынчлыкъ табмагъаны, Ленинни дуняда болмагъанча, уллу алимлиги, мукъладисча, урунганланы кесине тартыб тургъаны джазыучуланы джазаргъа учундуруб турадыла.

Аны хар не тюрлю джаны бла да гений болгъаны бизни джазыучуланы да джюреклеринде, суймекликча, джашагъанлай, кесине сейирсиндиргенлей, искусствода джаныгъа зат излетдиргенлей турады. Ол себебден болур, уллу Ленинни юсюнден Къарачайны халкъ джырчысы Къасботдан башлаб литературагъа бюгюн кире тебрегенлеге дери джазмагъан джокъду. Джюз джети джыл джашагъан Къасбот В. И. Ленинни юсюнден былай айтады:

Ленинни аты джашарыкъды ёмюрлеге,
Аны иши юлгюлюдю кёб эрлеге.

Къарачай литература В. И. Ленинни ишин, аны таулулагъа берген къууанчлы джашау саугъасын, Ленинни уллулугъун, аны иши ёмюрледе джашарыгъын, бюгюн-

да бизге уллу устаз болуб тургъанын суратлайды. Ильични кесини ич сезимлерин, аны сагъышларын, муратларын суратлагъан уллу произведение бизде алкъын джокъду. Прозада В. И. Ленинни юсюнден поэзиядан эсе аз тюбейди, алай болса да, къарачай проза Ильични таулача мийик иннетин, аны терен къайгъырыуларын, муратларын суратларча болгъанды.

Къарачай совет джазма литератураны биринчи атламын этген Къаракетланы Исса 1928 джыл Ильични ёлгенине атагъан «Унутмазбыз» деген назмусунда ленинизм бютеу дуняны ауларын быллай сёзле бла кёргюзгенди.

Сен ёлсенг да, узакъ джашар муратынг,
Ёмюрлеге унутулмайын атынг.
Джашау бла байламлана сыфатынг,
Таймай джарый, тола барыр муратынг!...

Ленинни этген иши аны атын ёмюрлеге джашатырыны юсюнден Ёртенланы Азрет да былай джазгъанды:

Сауду Ленин!
Тебеди деу джюреги,
Къылыч урад джаулагъа
Таджал билеги...
Уллу уста сауду,
Ишлейд биргебизге,
Алчыды ол хар иште
Хар затда бизге.
Ёлюр хар джол,
Ленинни джолундан ёзге,
Ленинизм сауду,
Туугъанды ол ёлмезге!

Быллай тизгинледе, джюрекледеча, Ленинибиз ёмюрлюк джашау табады.

Ленинни айтханы, идеясы, аны байрагъыны тюбюне джыйылгъан халкъны хорланмазлыгъыны юсюнден Байрамукъланы Халимат:

Кетерле ёмюрле, бек кёб кетерле,
Джолунга къырдыш къозламаз.
Сен кёргюзгенча атлагъан халкъны
Не ачы джау да хорламаз! — дейди.

Владимир Ильични сыфаты, аны иши, аны джашауу хар джазыучуну джюрегин джазгы кюнча джылытыб турадыла.

Поэтле эм ариу, эм джылы сёзлерин Ленинге аталгъан назмуларында табадыла.

Джарыкъ кюннге чыкъгъандыла таулула,

Партиябыз кёргюзеди джолларын.

Биз билебиз Ленинни тутхан иши

Джер юсюнде артыкълыкъны хорларын, — дейди

Хубийланы Осман. Керти айтады поэт, ленинизм бюгюн бютеу дуняда урунганланы бошлукъ, сациализм ючюн кюрешге чакъырады.

Владимир Ильични къошакъсызлыгъын, кесине сый тартмагъанын, ол кеси турмушунда урунган адамланы бирича болгъанын, кесине артыкъ зат излемегенин, аны бютеу джашауу адам ючюн болгъанын Байрамукъланы Халимат «Ленин джашагъан юйде» деген назмусунда кёргюзеди.

Бир артыкъ зат джокъду аны ичинде:
Кёбню кёрген агъач кюбюр, салкъынлыкъ,
Ашай тургъан тузчугъу. Бары эсде
Ёмюрлеге кёзюнгден кетмей къаллыкъ.
Бюгюнлюкде къайсы юйге кирсенг да,
Андан эсе талай онгду джашауу,
Бизни алай этер ючюн Ленин а
Излемегенд кесине тынч ашауу.

Сенде,

Менде, —

Хар джерде,

Шахарыбызда,

Элледе,

Тюз кёлледе,

Чыныкъгъан белледе,

Ленин джашайды

Хар ишибизде,

Ленин джашайды

Хар бирибизде! —

деб джазады пенсионер Эбзеланы Азрет. Ол, уллу Ленинни иши ёмюрледе джашарыгъын, ленинизмни башларына бошлукъ излеген миллетлеге джайылгъанын, Ленинни иши, джашнарыгъын уллу джюрек кёлтюрюлюу бла кёргюзеди.

Къысха, кескин сёзле бла В. И. Ленинни юсюнден джаш поэт Хубийланы Назир былай айтады:

Ленин, - сен кюнсе,
Төгесе джарыкъ.
Ленин, — джашауса,
Юзюлмей барлыкъ.

Тогъуз сёз бла поэт миллетлеге В. И. Ленин кюнча керек болгъанын, аны иши, учениеси джашаууча юзюлмезлигин кёргюзеди.

Ленинни идеясыны тюгенмезлик кючюню юсюнден, ол бизни ишибизде, джашауубузда, коммунизмни ишлеуде джол устабыз болгъанын Аппаланы Билял былай сёзле бла айтады:

Сен бюгюн да кюч къошаса
Кючюбюзге,
Болушаса бизни этген
Ишибизге.
Сени атынг къыбыламад
Къолубузда,
Сени иннетинг батмаз кюндю
Джолубузда.

В. И. Ленинни халкъланы разылыкъларын, аны этген ишин айтыб ангылатыргъа сёзден эсе джюрек ариу тылмачлыкъ этгенин Гюрюкланы Нархан «Уллу Ленин» деген назмусунда айтады.

Ленин десек, къууанады джюрегибиз.
Кёлюбюзге джетмейд айтхан тилегибиз.
Аны этген ашхылыгъын къайдан айтхын,
Сау бол дерге керекли сёз къайдан табхын.

Кёресиз, къарачай поэзияда В. И. Ленинни юсюнден кёбле джазадыла. Кертиди, биз барысыны юсюнден да айталмайбыз. Былайда, эследигиз болур, джазгъанла ба-

ры да терен, джюрек талпыу бла Ильични аджалсызлыгъын, аны сыфаты, учениеси бюгюн бизни алгъа, коммунизмге, учундургъанын, ол ёлмезге туугъанын суратлайдыла. Ленинни хар не тюрлю джаны бла да суратларгъа кыйын болгъанын ким да биледи, не ючюн десенг, эм бек суйген затынгы джюрекден тышына чыгъаргъан, уллу затны юсюнден джазгъан тынч тюлдю.

В. И. Ленинни деу джюрегини ёмюрлюк тебиую поэзиябызгъа къанат бергенлей туруб, прозабызгъа да поэтик джол юретеди.

Джаздача джасанма чакъгъан джуртубузда
Ленинге сыйлы памятник — социализм,
Ёмюрлюкге Ленинге алтын памятник,
Бютеу джерде боллукъ — коммунизм, — деб джазгъанды Ата джурт къазауатда ёлген поэт Борлакъланы
Тохдар.

ПОЭЗИЯСЫЗ ЛИТЕРАТУРА БОЛМАЙДЫ

Джашауда хар не тюрлю затны юсюнден да, поэзияны юсюнден сөлешгенча, сөлеширге керекди, не ючюн десенг, джашауда поэзиясы болмагъан бир зат да джокъду, ол адам ючюн болгъан зат эсе, алай а не уллу, не сейир затны да поэзиясын таба билмесенг, ол биринчи тюбешинуде огъуна, джаншакъ адамча, эрикдириб, арытыб къояды. Аллаи затха эс ийиб, анга джууаб этген къой эсенг, тынгыларгъа да къолунгдан келмейди. Алай нек болады? Адам джюрекни ёмюр нёгери поэзия бу арт джыллада адамны бир тукъум бир сезимин къозгъаялмай болурму?..

Алай болургъа амалы джокъду!

Поэзия керти поэзия эсе, ол къозгъамай къоярыкъ тюлдю, аны къарыууна, не джол бла да болсун, шеждеге бармай къаллыкъ джюрек болмаз. Алай а...

Бу арт джыллада къарачай окъуучу бир бирде поэзиядан нек джаллайды? Иги джазгъан поэтлерибиз болмазламы? Сагъыш этсенг, ол соруу орунсуз болгъанын ангылайса. Ол соруу орунсуз болгъанын джаш поэтлени ичинде къуру Семенланы Азретни назмуларын окъусангда, билликсе.

Окъуучуну бир бирде поэзиягъа чарлагъаныны, бизни кёллюбюзге келген бла, эки чурумуну барды:

Биринчиси — прозаны поэзия маталлы болуб баргъаны, проза произведениелени кёбюсю «эртделеде—джеркеледе бёрю деген джашай эди» деген сабий джомакъладан озуб адамны интим сезимлерин кёргюзгени, джашауну

терен халда суратлагъаны, окъуучуну сагъышларына, со-рууларына деменгили джууабны бере билгени, аны джю-регине джол да таба биле болур.

Экинчиси — керти поэзияны ичинде поэзияны кёлек-гесин басмагъа чыгъарыб да ие болурбуз. Бири басма-гъа чыгъарса, бирсиси да, «тенгими, къарнашымы аты ары бир айтылсын» деб дунягъа джангылыч туугъан назмуну, кёлекгени, юсюнден серенадала сызыб, автору-на да джетишимсиз затын айтыб болушур орнуна, «алан, сен керти поэтсе, сенден сора тишге илинник поэзиясы болгъан бу тегерекде киши джокъду...», — деб тебрейди.

Джангы джазыб тебрегенлей, къарыусузлугъун ай-тыб, бурнуна ургъанча этиб къояргъа болмаз деб бир къауумла; мени юсюмден тайсын, ансы аны поэт болма-гъанында не ишим барды деб да бирле; сени джазаргъа фахмунг барды, анга шагъат — назмуларынг, алай а се-ни хар ким да менича ангыласала, бюгюннге беш кита-бынг чыгъар эди дегенле да бардыла.

Ма быллай талай оюмсуз, орунсуз, бетсингенлик бла айтылгъан къургъакъ сёз керти поэзияны ичинде кёлек-гелеге да орун алыргъа хыйсаб бередн.

Назму джазаргъа излегенле назму адамны эм джы-лы, эм терен сезимлеринден чыкъгъан, айтмай, джазмай болмагъан ичги сёзю болгъанын унутмазгъа керекдиле, ичги сёзню уа тубеген бары да бирча ангылаб, бирча тыйыншлы джууаб берселе уа, айхай, авторланы барысы да ол «ички сёзню» джюрекден айта билселе уа! Кесигиз билесиз, къарачай поэзияны бюгюнюнде кесине поэтме деб ышаныб тургъан талай адам барды. Кертиди, аланы кёбюсю поэзиядан узакъда болгъанларын эслеб джылдан джылгъа артдан артха тура, поэзиядан джалларыкъды-ла, бирлери уа поэзияны къуру техника джаны бла эске-риб, аны да теренлигин къуру рифмада кёрюб:

. . . . . сенде,
. . . . . менде,
. . . . . элде,
. . . . . кёлде,—деб сызгъанларын

тохдатмайдыла.

Назмуда поэзия джокъ эсе, анда бир тукъум бир иги зат излерге керек тюлдю.

Музыкасын табхынчы, нотала джазгарга кюрешген-
лени «поэзиялары» ма былайыракъ болады.

«Саугъаларын чачханды
Назму джазган тенглериме,
Омакъ кюйюз джайганды
Джашнай барган Кавказыма» д. а. к.

Къайдады поэзия? Не зат барды бу сёзледе?... Ремес-
ленничество. Къол къыйын болмаса, не джюрек, не мело-
дия, не сагъыш джокъду. Автор а аланы дагъыда алагъа
ушаш, джазылган, къуу къауурада джел сызгыргъан-
ча, талай къургъакъ «назмуну» энчи китаб этерге деб
келтирген эди. Кертиди, бир къауумларында поэзияны
тыш къарамы — техникасы — барды, алай а назму джа-
зыу — къар гинджи этиу тюлдю. Алай болса, кюнню кё-
зю джити къараганлай, гинджи эригенча, окъуб тебре-
генлейинге, ол да думп болуб къалады.

Бизни кёллюбюзге келген бла, поэзия дуняда эм
къыйын, эм ауур ишлени бириди, алай а къарыуу (фах-
мусу) болмаганлыкъга, кюреширин кёймаганла да
кёбдюле. Аллай къарыусузла къарыусуз затла этедиле.
Ол себебден аланы джазганларында ара багъана та-
былмайды, — мелодия, ритм, — поэзия. Анда болган —
сёзле, сёзле, дагъыда сёзле, баш аурутуучу сёзле...

Фахмусу болмаса, джашау сынамы сай, джюрек бай-
лыгъы сыйдам эсе — поэзияны къайдан табсын! Ма ал-
лай «поэтлени» бири, эсигизде болсун, анга бир-эки
джыйырма бла он джыл зат бола болур, джазганлары-
на былай айтыргъа сюеди: «Поэзия джокъду деб, тинтиб,
кюрешмегиз, менде политика джаны бла халат табал-
лыкъ тюлсюз»...

Сора поэзияны орнуна халтураны берген халкъны,
къралны алдарга кюрешмеклик, политика халат
тюлмюдю — ол биле-биле этген аманлыкъды. Быллай
авторну кёлуне келген бла, «политика халат болмасын
ансы, къагъытха сызылган сёзлени тизгинлери сафла-
гъа салынган эсе, ол поэзияды».

Ким биледи, бу автор иги тюкенчи, инженер, кёйчу,
устаз, сабанчы болурга да болур, алай а аны поэзиясы
тауукъну джюзгениче ушайды, аллай поэзияны джазар-
га бизде гражданд эркинлик джокъду.

Бу «политика халаты болмагъанны» кѣлю къалмаз ючюн къарачай поэзияны бюгюнлюгюню тюрсюнюне, тамбласында да анга кыйыны кирлик талай джазычуларыбызны джазгъанларына къарайыкъ.

Нени юсюнден джазады бу биз башында айтхан «джазычу»?

Атеист темалагъа джазаргъа кюрешеди. Алай а аллахха джаны-къаны бла да ийнаныб тургъанла космос ёмюрню илмусун бу адамны джазгъанларында табаллыкъ тюлдюле, не ючюн десенг, аны джазгъанларында кесине тартарча къарыу джокъду. Нек? Ол алкъынчы атеист илмуну кеси да билмейди, билими, усталыгъы, фахмусу джокъду. Джазычу дуниядан терен халпарлы болургъа, таймаздан ич байлыгъын ёстюрюрге — кѣб билирге, кѣб окъургъа, интеллигент болургъа керекди.

Сѣз ючюн, аны джазгъанларында джашауумда хайырланырча бир зат табалмасам, мен анга джазычу деяллыкъ тюлме, не ючюн десенг, джазычу — халкъны устазы — бир тукъум бир затха мени юретелмеди эсе, анга джазычу демей, бездириучю дерге керекди. Кертиди, быллай эрши сѣзле бир къауумланы джюреклерине джарамазгъа да болурла, алай болса да, не этгин, литературабызны мутхуз этиб баргъанланы юсюнден башха сѣзле бла айталмайбыз.

Бусагъатда аман джазмакълыкъ — заманга, халкъына да къаршчы турууду, поэзияны учуз этиудю, поэзияны, искусствону кенг джолундан тайдырыуду.

Кѣресиз, бусагъатда бизни гитче тау халкъчыгыбызны ичинден алимледен башлаб къой къыркычулагъа дери—бютеу къралыбызны ичинде атларын айтдыргъан ненча адамыбыз барды! Ол къаллай бир къууанчды бизге!

Джазычуларыбызны ичинде уа? Областибызны тышына чыкъгъан ненчаны таныйбыз?.. Бу соруу поэзиябыз джашауубуздан артха къалгъанын кѣзюбюзге тюртюб джюрегибизни кыйнайды, авторгъа джазыкъсынмакълыкъ сезимибизни чакъырады, аны джазгъанын а пародияча кѣргюзеди. Быллай джазычу не кѣб кюрешсе да окъуучуну джюрегине джол табаллыкъ гюлдю, ол себеден джазгъанын къоюб, эбин билген иши бла кюрешсе,

Бу назму кесекде заманны сыфаты бармыды? Авторну акъылы бла, бу сегиз тизгин бизни заманны сыфатын кѣргюзедиле. Алай а къайда! Ашыгъшылыкъ бла автор иги муратларын ариу кѣргюзелмегенди. Бир бирде асыры къалын этиб кѣлюнго булгъайды. Бир бирледе да сууну кѣб къошуб татымсыз этеди. Уллу, керек затланы юсюнден учхара айтыб къояды.

Быллай назму заманны ызындан кючден сюркелиб, абына-сюрюне келеди. Бу затны окъусанг, кѣзюнге бир тукъум бир сурат, бир сыфат кѣрюнмейди. Ол себебден сени джюрегингде аны ызы къалмайды — ол заманынгы урлагъан бла джюрегинги къыйнагъандан сора башха затха джарамайды.

Бир тукъум бир соруу салмайын, бютеу болгъанны юсюнден да бир джерде айтыб къояргъа мурат этген автор назмусунда баргъан суугъа ууучу бла бир тузну атыб, артда тузу татыгъанмыды деб уртлаб кѣргенча этеди. Ма аны ючюн болур, назмуда поэзия къой эсенг, конкретностлукъ да аз болгъаны.

Назму искусствону эм назик затларыны бириди: анда поэзия аз болса, аны окъугъан бир ауур ишча кѣрюнеди, кѣлюнго аз, джюрегинги тѣзюмсюз этеди.

Ма кѣб болмай джазыб тебрѣген джаш поэтлени бирини Батчаланы Муссаны «Насыб» деген бир назмусу. Бу назмуну окъусанг, ненча тюрлю сезиминг къозгъалады, ненча тюрлю затха эс иесе, ненча тюрлю сагъыш этесе. Анда поэзия джашау драматизм бла байлана келиб, аягъында дуняда насыб бошуна табылмагъанын ангылата, адам кеси кесине, кесини джашаууна ёлче болурча этеди. Окъуучуну терен сагъышландырыргъа назмуда философия соруула болушадыла. Къуру бу джаныгъыз назму огъуна авторну фахмусу болгъанын айталы. Быллай назмула джаш джазыучуну бет джарыкълы, окъуучуну эстетика излемлерин толу этерикдиле.

Сагъыш этсенг, бек сейирди,
Бек тюрлюд джашау,
Насыб марай айланабыз,
Тѣрт джаныбыз — тау.

Биз билебиз, хар къайда да
Насыб барды, бард!

Алай эсе нек болабыз
Аны сакълай къарт?

Нек джабалла бир бирледе
Кёкню булутла?
Нек толмайла биз джюрютген
Алтын умутла?

Сейир тюлмюд? — насыб кёбдю!
Алай а багъад.
Бир-бир адам андан юлюш
Табмайын къалад.

Таурухмуду, эски джырмыд,
Тюшмюд? — ким билед?
Насыб меннге гитчеликден
Былай кёрюннгенд?

Узакъдан да бек узакъда,
Кюн чыкъгъан джерде,
Тюрленмейин бирча туруб
Хар ёмюрледе

Бир тау барды, джангыз кыушла
Къоннган юсюне,
Джулдузланы ол тизеди
Акъ джилисине.

Тёгерегин аякъ салмаз
Бузлу тик этиб
Ол насыбны джашырады
Буу сыфат бериб.

Ма ол бууну тутайым деб,
Болуб джолоучу.
Булут басхан тар ёзенден
Чыгъады уучу.

Кёлю таукел, кёлу батыр
Ётгюрлюк кёлда,
Ёлюм бла джагъалаша
Хар къая ранда,

Ол барады чырт бойсунмай
Буз тиреулеге.
Антны басыб — тутмай насыб
Къайтмазгъа элге.

Эм артында джигит уучу
Не джолда ёлед,
Не насыбны тутуб, джерлеб
Элине келед.

Таурухмуду, сабий тюшмюд?
Кимни эсиндед:
Насыб меннге ма бюгюн да
Алай кёрюнед.

Ишексизме — насыб барды,
Насыб аллымдад,
Аны тутуб кишенлерге
Мен этгенме ант.

Быллай назмуну юсюнден кёб айталмайса, аны хар тизгини, хар сёзю, хар интонациясы поэзияны орнун кёр-гюзедиле, поэзия не болгъанын, къалай болургъа керек болгъанын танытадыла, андан сора да окъуучуну бир иги затха ышандырыб, кёлюн иги этиб, джашау кюреш-ди, насыб кюрешдеди, белинги къатдырыб кюреше бил-сенг, насыблы болурунга ишек джокъду дейди. Кертиси да, быллай назмуну магъанасына ийнанмай къалмайса.

Муну барын да айтханыбыз: къайсы жанр бла кюреш-сенг да, не джангы, не алапат темагъа джасанг да, джасгъанында поэзия джокъ эсе, ол литература тюлдю. Поэзиясыз литература болмайды.

БАШХА ТИЛЛЕДЕН КЕЧЮРЮЛГЕН ЗАТЛАНЫ ЮСЮНДЕН

Къарачай литература джылдан-джылгъа ёсюб, чакъыб келгени бла бирге, бизни джазыучуларыбыз къарнаш литератураладан да ана тилибизге кечюрюб, ала бла окъуучубузну шагърей этедиле. Аны бла биргелей, кеслерини джазгъанларын да орус дагъыда башха тиллеге кечюрюредиле. Бу статьяда бизни быллай муратыбыз барды. Къарачай тилден орус тилге кечюрюлген, не да орус тилден къарачай тилге кечюрюлген чыгъармалада авторну энчи ызы къаламыды?

Подстрочникни эки тилни да иги билген художник — уста этерге керекмиди, огъесе, ким болса да, башхасы джокъмуду?

Суратлау литератураны уста джазыучудан башха адам кечюрюрге керекмиди?

Кечюрюлген чыгъармалада не тукъум джетишимсизликлеге тюбейбиз? Бюгюнлюкде бизни окъуучуну излеми уллуду. Ол къуру кесини ана литературасын окъуб, эки къолун къойнуна салыб, кесин кёб окъугъан, кёб билгенлени тизгинлерине къошуб, тынчлыкълы болурча амалы джокъду. Адамны акъыл гюрбеси ёлчени билмейди, артыкъсыз да ары хазнаны кёб салсанг. Не къадар кёб билсенг, ол къадар джутланыб, ол къадар кеси-кесинге аз билгенча кёрюнесе. Адам акъылы джутду, тохда, болду дей билмейди, аллай болур ючюн адам автомат, машина болмазгъа керекди. Автомат болса, илму хазна тот болуб, аны орнуна кеси аллына, таймаздан бир джол бла

барыб, арий-тала билмей, суйсе тохдаб, суйсе барыб ёмюрю бирчалай тургъан бир зат болуб къаллыкъды. Аллай затны бир кёрсенг, аны бютеу джашауунда да алай кёрюб турлукъса: ол тюрлене — ёсе билмеген бир джансыз затла искусствода, литературада да фахмусуз-лукъду. Ала керти джазыучуланы кёлекгелеридиле, аланы акъыллары бла, суратлау чыгъарманы джазгъан, чегетде бир эшек джюк отун этиб келгенден эсе тынчды — кертиси да, олтурду да къагъытланы тизгинледен толтурду, башы-саны арымаз, не джаздым деб кеси да къыйналмаз, отун этген сагъатда уа санынг арыр, мангылайынга тер урур...

Быллайлагъа литературада «ремесленник» дейдиле, аланы джазгъанлары дунягъа туугъунчу огъунакъ мууал боладыла, ёледиле; басмагъа чыкыгъанлыкыгъа, ала бир кюн да джашамайдыла, джашаргъа эркинликлери да джокъду: джаны-къаны джокъду сора, джашау тылпыуу къайдан болсун! Аллай чыгъармаланы джазгъан адам кесине джазыкъсынмакыкъдан сора башха сезим чакъырмайды, аны чыгъармасын киши кечюрюб да къыйнамайды, не ючюн десенг, аныча джазаргъа кючюнден келмезлик къара таныб адам джокъду. Керти фахмугъа уа ёмюрле, ёмюрлени кьой эсенг, прогрессге къаршычы туруб, фахмуну кесин, ишин да отда кюйдюрюб думи этдик деб суйюнюб тургъан инквизиторла да къарыу эталмай, тереклени тамырлары бла къобаргъан уллу джелде тары суургъанча болуб къаладыла, фахму да джылтырагъандан-джылтырай, джашдан джаш бола, кесини миллетини чегинден чыгыб, бютеу дунягъа да бирча байлыкъ болады.

Сёз ючюн, бюгюн къарачай окъуучуну кесини ана тилде бютеу дуняя литератураны классиги Вильям Шекспирни сонетлерин окъургъа мадары барды. Шекспир джашагъан заманда Къарачайда не литература болгъанды? Биз билген бла къуру фольклор... Шекспирни сонетлерин къарачай тилге Чотчаланы Магомед кечюргенди, кертиди, ол аланы Маршакдан, орус тилден, кечюргенди. Шекспирни хар сонетинде адамны джюрек сырлары, оюмлары тубейдиле, не ючюн десенг, аланы баш геройлары адамды. Сонетлени идеялары — джашауну эте билсенг, аны ючюн ёмюрюнг кюреште кетсе — сен аджал-

сызса демекликди. Уллу джазыучуну джюрегинден чыкыгъан тизгинле джашаугъа, алда боллукъ затлагъа ийнадыра, окъуучугъа кюч бердиле. Сонетледе джашауну, кертиликни, суймекликни, аджалгъа, адамны юсюнде аман шартлагъа къаршчылыкъны, искусствону, поэзияны, ариулукъну дагыда башха затланы юсюнден джазылгъандыла. Сёз ючюн, аджалгъа къаршчы турууну ол эки керти джолун кёргюзеди:

а) адамны иши, кыйыны (ол затха шагъатлыкъ бюгюнлюкде Шекспир кесиди — аны джазгъанлары аджалсыздыла);

б) адамны тёлую—артында квалгъан сабийлери. Сабийсиз адам, боллукъ заманны джерге кёмеди, сабийле болмасала, дуняны арты алмыш джылда болур эди, дейди джазычу.

Ма быллай магъаналы, сейир затланы ана тилине кёчюрген джазыучугъа уллу махтауду, артыкъ да гитче литературасы болгъан миллетлеге уллу джазыучуну чыгъармалары ёмюрлюк устаз болуб аны чыгъармачылыкъ кючюне кюч кышадыла. Къарачай литературада Байрамукъланы Халимат болмаса, киши сонет¹ джазмагъанды. (Чотча улу кеси да джазады, алай а басмагъа чыкмагъандыла). Ол себебден Шекспирни сонетлери къарачай литератураны жанр джаны бла да бай этедиле, окъуучуну эстетика, илму джаны бла оюмларын ёстюргенден сора да.

Къарачай тилге Шекспирни, 151 сонетинден 44 сонети кёчюрюлгенди. Сонет поэзияны эм ариу, эм кескин, философия магъаналы 14 тизгинден къуралгъан формасыды.

Сонетни биринчи кесеги эки катгренден, экинчи кесеги эки терцетденди. Кёбюсюне сонетни бешне да алты стоплу ямб бла джазгъандыла. Биринчи кере сонет джазыб XIII—XIV ёмюрледе Италияда Данте, Петрарка башлагъандыла; Англияда XVI ёмюрде В. Шекспир, XIX ёмюрде да Вордеворт, Россияда XIX ёмюрде, XX ёмюрню да аллында талай поэт сонет бла кюрешгенди. Сонетле А. С. Пушкин да джазгъанды.

---

¹ Байрамукъланы Х. «Эртден» деген советлени веногун». Къарачай поэзияны антологиясында излегиз.

Шекспирни сонетлери терен философия магъаналыдыла, адам улугъа керек затланы фахмулу суратлайдыла. Ала нарт сёзле кибик оюмлу, акъыллы джазылгъандыла. Уллу орус критик Виссарион Григорьевич Белинский ала гъа лирика поэзияны эм бай хазналарыдыла дегенди. Ингилиз тилде Шекспирни сонетлерини биринчи китабы 1609-чу джыл чыкыгъанды. Башында айтханыбызча, къарачай тилге 44 сонети кёчюрюлгенди. Ма аланы бир къауумлары:

Кюзгюде кёресе айбат бетинги,
Джангыртмасанг къайтарыб ол тюрсюнню,
Джарты къоярса джашау иннетинги,
Тиширугъа ачмазса насыб кюнню.

Къайсы кызычыкъ къууаныб бермез сеннге
Бузулмагъан джашлыгъын эм джюрегин!
Нек тюртесе ёлюмсюзлюкню кенге —
Алаймыды кесинге суймеклигинг?

Ана кёзлеге сен — тийген джарыкъса
Эртде ётюб кетген апрель кюнледен.
Къартлыгъында сен да кёл табарыкъса
Джашлыгъынгы кёргюзген кюзгюледен.

Кютей къалсанг а бир кесегинг сюркеле,
Ёлюрсе сен, сыфатынг да — биргенге!

Зырафчы шохум, хазнангы бек рахат
Къутургъандан сен быргъайса тубаннга.
Ариулукъну саугъа этмей табигъат
Хаух береди баш бошлукъда туугъаннга.

Къызгъанч шохум, сен энчилеб тураса,
Сеннге ары бер — деб берилген затын,
Тергеусюз кёб хазнаны джашыраса,
Алай а болалмайса бай, къууатлы.

Къуру къаласа хайырдан, бой салыб
Намысынга къаршчы баргъан халинге;
Аджал джетсе, ахыр кюнюнг саналыб,
Не джууаб табарса хаулелигинге?

Сендеди тюрсюнню келлик заманы —
Кёмюб кьойма, джарыкъгъа чыгъар аны.
Чырт тюрленме сен, кесинг кесингча бол, —
Кесича уа болаллыкды джашагъан, —
Тюрсюнюнгю бузса ёлюм ачы кьол,
Ким болса да кьалсын санга ушагъан.

Сеннге ариулукъ бергенди табигъат,
Марда этиб кемсиз кьысха заманнга:
Тыйыншлы болуб кечсюн ол сыйлы зат
Сени артынга кьалгъан джаш уланнга.

Иги иели юй болмаз джарсыулу,
Эм суукъ кьыш бузмаз анда тынгынгы,
Анда бир да джюрюмез аты-чуу
Ёлюмню, сууукълукъну, кьарангыны.

«Атам а бар эди!» — деген сёзлени
Халкъ эшитсин, асырай туруб сени.

Былай ариу, таб, окъусанг, джангыдан кесин излетиб
турурча кёчюрюлгендиле Шекспири ёлюмсюз сонетлери.
Аланы окъугъан адам башха тилден кёчюрюлгендиле
дерик тюлдю: мени ана тилимде джазылгъан лирика наз-
муланы бир тукъум бир сеирлериди деб кьоярыкъды. Ал-
лай бир фахмулу, поэзиялы кёчюрюлген зат литература-
гъа, окъуучугъа да хайыры тиер чыгъармады.

Пушкинни «Патчахны ёлген кьызы бла джети тул-
парны юсюнден таурухун» кьарачай тилге Байрамкъул-
ланы Алибек бла Джаубаланы Хусей кёчюргендиле. Кер-
тиди, биз кьайсысыны кёб кьыйыны киргенин билмейбиз,
алай болса да окъугъан чыгъармагъа кьууанырчады!

Джол керегин алыб кьолгъа,
Чыкъды патчах узакъ джолгъа.
Аллын сакълаб бийчеси
Кьалды юйюнде кеси.
Сакълайд тангдан кечге дери,
Сакълайд бийче суйген эрин,
Къамайдыла кёзлери,
Ачыб джюрек безлери.

Кёрюнмейди эри джолда,
Боран ойнаб тюзде-кёолда,
Къызыу джауад джабалакъ
Кийиндириб джолну акъ.

Кёз алмайын бийче джолдан,
Тогъуз ай да ётдю джылдан.
Аллах бериб бир кече,
Къыз табады ол бийче.

Сора кече, танг да ата,
Къайтыб келед патчах — ата
Юйлеринде къууанчха
Къызчыгына джубанчха.
Бийче тамам тансыкъ болуб,
Эсин анга бёледи,
Къууаннгандан ёледи.

П. П. Ершовну «Мукгур атчыкъ» деген таурухун са-
бийле ана тиллеринде окъуб бек къууаннгандыла. Аны
Къобанланы Х. кёчюргенди. Орус тилде джазылгъанын-
дан бир заты да кем тюлдю. Сейир таурух сейирлей къал-
гъанды, оригиналындан онглу тюл эсе, чыртда кем
тюлдю.

Тау бла чегет къатында,
Кенг тенгизле артында,
Кёкню тюбюнде — джерде
Джашагъанды къарт элде.
Юч эдиле джашлары:
Тамада къарнашлары
Экисинден акъыллы,
Ортанчы джаш джагъынлы,
Джашланы кичилери —
Экисинден да тели.
Будай битдириб ала
Джюрютгенле сатаргъа,
Элтиб ара шахаргъа.
Шахарда, къыйынд билген,
Узакъ болмазед элден,

Анда будайны сатыб,
Ачхаларын санатыб,
Аны уруб хызеннге
Къайтыб тургъанла юйге.

Аздан, кёбденми келди,
Алагъа къайгъы келди,
Теблениб будай сабан
Тюшдю джашлагъа заран.
Ала джашаб кёб заман
Кёрмелле быллай заран.
Заранчыны тутаргъа,
Бутакъларын бутаргъа
Кёб сагъышха джетдиле,
Быллай оноу этдиле:
Кече къараб сабаннга,
Джукъламай чыгъыб тангнга,
Гудучуну кёрюрге,
Кереклисин берирге.

«Мукгур атчыкъны» окъуб тебресенг, суратлау чыгъарма адам улуну уллу муратларына, сагъышларына кескин джууаб бергенин, адамны эстетика оюмларына, сезимлерине джылыу урдургъанын джюрегинг бла ангылайса. Быллай чыгъармагъа ёлюм джокъду: ол хар тёлюге духовный аш болуб, хар тёлюню кёлюне джетиб хар окъугъанны къууандырыб турлукъду. Бу таурух къарачай тилге кёчюрюлген затланы эм игилерини бириди — кёчюрюлген усталыгъы бла.

Ана литературабызны ёсюб келген джаш тюрсюнюне къууат къошхан башха тилледен кёчюрюлген дагъыда талай чыгъарма барды, алай а окъусанг, джюрегинги чанчдырырча кёчюрюлген затла да тюбейдиле. Бир тилден бир тилге кёчюрюр ючюн, аз фахму керек болмагъанын бир къауум кёчюрюучюле ангылаялмайдыла.

«Искусствогъа, — дейди А. Франс, — эки джийиргенши зат къоркъуулуду: усталыгъы болмагъан художник бла художник болмагъан уста».

Бизде уа художник да, уста да болмагъакла да алыб сейир чыгъарманы кёчюребиз деб, чанчакълаб авторну, кеслерини да бетлерин джойгъанларын сезмей, искусствону ёмюрлюк къаласыны ташларын эгейдиле.

Хар джазгъан, аны кибик кёчюрген да эм алгъа кесине: «Бу джазгъанымдан, кёчюргенимден меннге не хайыр барды?» — деб сорургъа тыйыншлыды. Кертиди, гонорар ючюн ишлегенин унутургъа керекди, ансы, бир бирледе, кёчюрген тизгинлерин санаб: «Эшитмеген эдим деме, къысхартма, быллай бир тизгинни багъасы, билемисе, алай бир сомду?» — деб кёзюнге къараучула да бардыла. Ала керти искусствону багъасы болмагъанын билмейле, алай айтхан къой, джазыб башлагъан кюнлеринден огъуна, искусство бла аланы фахмуларыны арасында тенгизтерк болгъанын эслеб, къагъытны-къаламны да экинчи алларына тюртюлмез джерде асырар эдиле. Алай а артыкъ да бу арт кёзюуледе, ана тилге кёчюрюу джукъгъан аурууча болгъанды да, кёб адам андан кесин сакъ-лаялмайды. Бир тилден бир тилге кёчюргенин художник болгъанындан сора да эки тилни устасы, эки тилни да хар не тюрлю джаны бла да сезе билирге керекди. Алай болмаса, ала сёзлерини тыш къарамларына кёре кёчюрюб къояргъа боллукъдула.

Сёз ючюн, къарачай тилге кёчюрюлген чыгъармалада ма быллай затла тубейдиле:

1. Перевоз Дуня держала — Паровозну Дуня тохдатханы;

2. Вашему пахарю моченьки нет — сабаныгъызгъа, мылы джетмейди.

— Я тебя проучу, — сказал Иржик — мен сени окъуртурма, — деди Иржик.

3. Баня — джууунуучу джер;

4. Поднятая целина — кёлтюрюлген къырдыш;

5. Демьянова уха — Демьянны къулагъы;

6. Условные рефлексы — сёзлю рефлексле;

7. Горячая ножная ванна — исси бычакъ ванна;

8. Зрелые вопросы — бишген вопросла;

9. Соленые словечки — тузлу сёзчюкле;

10. Соляная кислота — тузлу кислота.

11. Хозяйка медной горы — Багъыр тауну къатыны
д. а. к.

Ма быллай, сёзню магъанасын ангыламагъанлай, аны тауушуна эслерин ийиб, ушашыракъ кёрселе, болмагъан затны айтыб джибередиле. Бу тукъум джарашыусузлукъну, фахмусузлукъну художник — уста ёмюрде да этерик

тюдю. Ол башы джетишмеген затны кьолуна да аллыкть-тюдю, не ючюн десенг, ол ишини аллында джууаблы-лыгъын биледи.

«Литература,—дейди, С. Шаумян,—храмда, анга кир-ир ючюн, таза джюрекли, ариу иннетли болургъа керекди. Бу храмны кьатына адам ууакъ, кьуру кеси-кесине теджеген затына учунуб, джалгъан зат этер мурат бла келе эсе,—ол бютеу миллетге кьаршчы турууну эм уллусуду».

Бизни келюбюзге келген бла, бир тилден бир тилге кечюрюр ючюн, художник — уста керекди, ол художник-уста тилни, миллетни историясын, халисин, адетлерин да бек уста билирге керекди. Сёз ючюн, ол орус тилден кьарачай тилге кечюреди. Орус тилни кьарачай тилнича билмей эсе, аны байлыгъын, тюрлюлюгюн сезелмей эсе, эки тилни да бек уста билген адам подстрочник этиб берирге керекди. Подстрочник этген автордан чыгъарманы кёб заты седрерге да боллукъду, ол да суратлау джаны бла дупбукъ адам эсе. Ол сёзню тюрлю-тюрлю оюулары, магъанасын, оригиналны авторуну стилин тюрлендирсе, художник-уста да чыгъармагъа не кесини стилин саллыкъды, не да подстрочник маталлы безгекден ауругъан бир чыгъарма этиб кьоярыкъды. Ол сагъатда чыгъарма кечюргенни кьолунда пластелин болуб кьалады, оригиналны авторуну бети да танылмайды. Алай болса, авторла кеслерини чыгъармаларын башха тилде таныялмайдыла. Не ючюн десенг, ала джазгъан темагъа башха тилде не аладан осал, не да аладан фахмулу, кьаллай болса да, оригиналына чырт ушамагъан бир затха тюбел кьаладыла. Алай зат иги-аман эсе да, башха затды.

Джаш джазычуларыбызны ичинде бир кьауумлары ана тиллеринде ауазлары танылыб, орун алыб бошагъынчы, чабыб орус тилге кечюртуб, аны да клайда болса да басмагъа чыгъарыргъа дьгалас этиб айланадыла. Алай этиуню да, биз ангылагъаннга кёре, уллу зараны барды:

1. Бу чий затланы кёрюб орус тилде окьуучу бизни бютеу джаш литературабыз барысы да быллайды деб кьояргъа боллукъду;

2. Джаш джазычуну хатын тюз кёргюзюрюк тюлдюле, не ючюн десенг, алада оригиналны авторундан эсе кё-

чюргенни кыйыны кёбдү,—оригинални авторунукъу болуб кзуру темасы бла чыгъарманы аты кьалады.

Ол учуз, хайырсыз принципсизлик чыгъармачылыкъды. Кесини чыгъармачылыкъ кьарыуна багъа бере билген джаш джазыучу алай ёмюрде да эталлыкъ тюлдү.

Сёз ючюн, бюгюн бизни эм фахмалу джаш джазыучу-буз Семенланы Азретни орус тилге бек аз заты кёчюрюлгенди, кертиди, аны назмуларын кёчюрген да алай тынч тюлдү — ол нохтасын бошлаб, кьайры сюйсенг да элт дерик тюлдү — кеси сюйген джанына тартыб тургъан болмаса. Алай болса уа авторну тюрсюню, ауазы, ызы чыгъармада сакъланадыла, ала бла бирге чыгъарманы миллет формасы, геройланы миллет характерлери, нарт сёзле, тилни миллет тюрлюлюгю, суратлау усталыкъ, поэзияны джашауу, хавасы орунларында кьаладыла. Аллаи чыгъарманы биографиясын джазгъан да тынчды: кьайда, кьачан, ким джазгъанын ол кеси айтыб турады.

Чыгъарманы башха тилге кёчюргенни бир кьауумла фотографияны ишича ангылайдыла. Ол себебден механически хар сёзню энчи кёчюрюб, айтымны, абзацны — бютеу чыгъарманы — магъанасын кьатышдырыб, суратлау сьфатын, байлыгъын, миллет колоритин джутуб кьоядыла.

Бир тилден бир тилге кёчюрген адам художник-уста эки тилни да бирча алапат билгенден сора да оригинал джазылгъан тилни миллетини культурасын, адетлерин, историясын иги билирге керекди. Сёз ючюн, кьарачай тилде тенгleshдириулени, нарт сёзлени барын да бирча орус тилге кёчюрюб барсанг, миллет спецификасы сакъланган кьой эсенг, кюлкюлюк зат болуб кьаллыкъды. Алагъа башха тилде адэкватла табаргъа керекди. Сёз ючюн:

1. Джолунг мамукъдан болсун,
2. Джыланла кибик, анда бир джашла бардыла.
3. Джер кьабарыкъ.
4. Кюн кьоян кьуйругъу болгъанды.
5. Ол сеннге кьой эсенг, кюбюрде бюклениб тургъан дарийге да табады сёз, джаным.
6. Кьурманынг болайым, аурууунгу алайым.

7. Джанымдан юлюш этерме.

8. Кёз джаууму да ашатыр эдим.

9. Умар, санга бюгюн къанмы джаугъанды?

10. Къой сюрюуге къазакъ бёрю киргенлей д. а. к.

Чыгъарма терен суратлау халда оригиналына кёре кёчюрюлмесе, аны окъусанг, тюшюнгде сёлешгенча болуб къаласа. Осал кёчюрюлген чыгъарма тилге, искусство-гъа, окъуучугъа азабды.

ИШЧИ ХАЛКЪНЫ ТЕМАСЫ КЪАРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРАДА

Литературада озгъан заманны традициялары... Озгъан заманны традициясына таянмагъан бир джазыучу да болмаз. Ол литературада кесини ёмюрюн суратлай, келлик ёмюрге да къарай биле эсе, кетген ёмюрню унутургъа амалы джокъду. Алай а кетген ёмюрге таяныр зат джокъ эсе уа? Къалай?

Сёз ююн, чыгъармада социалист ишни героикасын, поэзиясын ишчи классны сыфатын кёргюзюрге излеген джазыучу кетген ёмюрню традицияларына асыры бек таяналмаз деб келеди кёлюбюзге. Нек десенг, Уллу Октябрь революциягъа дери Къарачайда ишчи класс болмагъанды, ол себебден фольклорубузда да ишчи классны сыфаты джокъду.

Бюгюнлюкде къарачайлыла да, къалгъан социалист халкълача, коммунизмни къурауну кеслерини ишлеринде эм сыйлы, эм уллу затха санайдыла. Къарачайлы бюгюн ишчи классны джолунда уллу джеттишимле этеди: ол шахталада, рудникледе, заводлада, фабрикледе къаджыкъмай ишлейди. Литературада аны юсюнден, ол ишни поэзиясын джашауну революцион тюрлениулеринде табханын кёргюзюрге боллукъмуду?

Нек болмайды, айхай да, боллукъду! Алай а бизни литературада бусагъатда ишчи классны темасына бек аз джазадыла, аз джазгъан къой, жангы джазыб тебрегендиле, ол себебден литератураны эм учхара джерлерини бири — ишчи халкъны темасыды.

Бизни литературада бу темагъа Байрамукъланы Халиматны «Даута» деген кантатасы, Хапчаланы Мамметни «Отдан да кючлю»¹ деген хапары, анда мында бир газет очерк болмаса, джукъ джазылмагъанды. Ишчи класс литературабызда аз тюртюлгени джашауубузда да джетишимсиз затланы талайыны башын джабыб кюяды.

Сёз ючюн, элден шахаргъа келген таулу кызла кёбююне кийим тикген мастерскойлагъа, сатыу-алыу джаны бла ишлеген предприятиелеге баргъан болмаса, джаныгы стройкалагъа аз эс бёледиле.

Ишчи классны джашауун терен суратлагъан, аны иши творчество болгъанын кёргозген произведениеле бусагъатда бизге бек керекли зат эди. Аллай произведение-лени джасала, литературабызда бу тема да орун табар эди, Коммунизмни ишлеген таулу да кесини сыфатын кёрюб тизгинлерин эгечлеринден, къарнашларындан толтурур эди.

Кертиди, ишчи классны юсюнден джазгъан бизни джазыучулагъа алай тынч тюлдю, не ючюн десенг, ала-ны кёбюсю бу тема бла асыры байламлы тюлдюле. Ол зат окъуучулагъа да ишчи классны джашауу бла иги танышыргъа мадар бермейди. Аны ючюн болурму бир къауум таулу тиширыуланы заводлагъа, строительствогъа аз баргъанлары? Ол себебден болурму ишчини джашаууну творчество, поэзия джанын, аны эстетика принциплерин эслемегенибиз, анга, ишчиге бююн да бир къауумла танымагъан аламларына къарагъанча къарагъанлары? Бу тема бютеу совет литеартураны баш темасыды. Ол, джылдан джылгъа ишчи халкъны кыйыны поэзиялы болгъаны теренден терен кёргозе, джазыучу-ланы уллу творчествогъа учундура барлыкъды.

---

¹ Джанкълыч, Ставрополь китаб издательство, 1964 дж. 261—273 бет.

БИР ИННЕТ БЛА ИШЛЕРГЕ

Литературабызны юсюнден сёлеширге джыйылган сагъатда, кёбюсюне: «Бизде критика джокъду». «Критикабыз кёлайсызды», «Критикабыз болушмайды»,... дейдиле. Алай айтыргъа киши да уялмайды, алай а алай айтыучула китаб болуб чыкъгъынчы чыгъарманы юсюнден кёллерине келгенни ачыкъ айтыргъа не эсе да тартынган этедиле. Рукопислерин да, аланы кёру махтагъандан сора джукъ айтмачу рецензентлеге берирге бек сюедиле. Аллай критика уа, билесиз, «Джарлыны эшигин махтагъан джабар» дегенлей кёру заран салады. Аллай критик-рецензентни бир-бир автор кеси сайлаб алады.

Бир бирледе уа «уяла-уяла» тургъанлайларына, осал рукописни юсюнден аудиториягъа сыйынмагъан омакъ сёзлени айтыб да джибередиле. Олсагъатда бютеу дуняя литератураны генийлерин тубан басыб, бизни джаныгъа чагъыб келген литературабыз дуняяны аулаб кёояды...

— Несин джаратдынг, не табдынг бу рукописде? — деб сорсанг, ол кёру «махдаргъа сюйгенле» быллай джууабха ёчдюле:

— Бизни гитче халкъчыгъыбызгъа кёре, бу иги китабды. Автор суратлайлмады эсе да, уллу проблеманы алады. (Аны къаламы айтханына сыйынмады, джол бла бара билмеди да джардан кетди). Алай а «гитче халкъчыкны» окъуучусу автор суратлайлмагъанлай салган уллу проблемаланы юсюнден джазылган китабха критикча ышарыб къарамайды. Ол джюрегине джарашмагъан зат-

ны юсюнден ачыкъ айтыргъа «ыйлыкъмайды», «къркъмайды». Сора рецензент, не да критик махтаб джиберген китабны окъуб бошаса, ахсыныб башындан тутуб, нени юсюнден не зат окъудум деб кесине сорса, аман хауасы болгъан исси юйде бир кыйын иш этиб келгенча болуб, китабны экинчи кезюне тюртюлмез бир джерге быргъайды. Ол китабны юсюнден рецензент а не айтхан эди? «Бизге рецензиягъа берилген рукопись къарачай литературада эм сейирликлени биринди, эндиге дери биз кърмеген, биз эшитмегенча джазылгъанды, аны тилини байлыгъы, суратлау теренлиги, аны осу, аны бусу бюгюн бизни къууандырады, сейирсиндиреди. Кертиди, окъуучуну кезюне илинмезлик, учхара джерчиклери да бардыла: ала ны юсюнден джазыб кыйналмай, авторну кесине айтыб кыйгъанбыз, авторгъа айтылмаса да, редакторну къолундан келмезлик зат джокъду».

Сора рецензент авторгъа, автор рецензентге ышара, Крыловну Гугугу бла Гугурукгусуча, бир бирлерин махтаб бошагъандан сора, къол тутушуб, экинчи тюбешиуге дери китабны унутадыла.

Сейир тюлмюд, бир къауум авторла рукопислерин аллай рецензентге берирге излегенлери?! Рецензент а бойнуна алгъан борчуну уллулугъун эскерирге унамайды. Айхай да, аллай рецензиядан сора джукъ айтыб бир кърчу авторгъа! Олсагъатда эшитиринг:

— Ий, кеси ёмюрюнде бир суратлау чыгъарма джазмагъан «Тауджан суудан не ангылайды?»—деб, автору сени таба кыйыкъ къарарыкъды. Искусствону юсюнден кукаланы, тюкюленюу къуру авторгъа хата салыб кыймайды. Ол обществогъа талай тюрлю джукъгъан аурууну береди.

Сёз ючюн, ол рецензент ышаргъан китабланы бир-экиси дуниягъа чыкъсала, окъуучуну къолуна тюшселе, ол аланы окъуса, безиб, энди менден сора назму джазмагъан къарачайлы болурму? Огъай деб, эснеб, проза беригиз деб тохтайды. Сора ол «махталгъан» назмулада абынганла, кёб сагъыш этмей, романла, повестле алыб келедиле. Ала «роман, повесть къолайсызды, къарыусузду» деб критикагъа айгылгъан эпитетлени эшитмезлерин биледиле, ала эшитирик: «Энчи китаб этиб чыгъарыргъа».

Не барды ол kitabны ичинде? Рецензентге ийнансанг, кѣб зат. Алай а, помедет рецензияны kitabны ал бетлеринде, kitabны кѣой да, бери кѣара деб, басмаламайдыла, анга алданныкѣ бир окѣуучу бар эсе да. Рецензент анда «терен суратланган психология сыфатла, тюз окѣуучуну акѣылы, «джетишмезлик» философия сагѣышла, идея эстетика теренлик, фольклордача мутхузланмазлыкѣ бай тил», дагѣыда не сѣйсенг да таба биледи.

Кѣысхача, аллай критик, экинчи кесини рукописине кѣз джетдирирге сѣймеген, хар не да ашхыды, мен джазгѣан игиден да игиди деб тургѣан авторгѣа «хо, джаным», — деб кѣояды. Алай а келечиге ёлюм джокѣду дегенлей, критик ангылата билсе, автор да ангыларыкѣ болур, кѣарыусуз джерлерин кѣргюзе, юрете билсе, авторну кѣлю да кѣаллыкѣ болмаз.

Кертиди, критиканы сѣйген бек аз автор табылады.

Бизни кѣлюбюзге келген бла, ол затда да терслик критикледи. Ол бир бирлерине ышара, бир бирлерине ариу айта, бир бирлерине да: «Кѣайгѣырмаз, алкѣын сен джашса, сенден аман джазгѣанланы да чыгѣады kitabлары, сени былтыр огѣуна да тѣйыншлы эди энчи джѣйымдыгѣынг чыгѣаргѣа, — дер.

Бир кѣауум критикле уа чыгѣармаланы барына да бирча критика (рецензия) джазыб да недиле. Аллай рецензиялада kitabны, геройланы атларын кѣоратсанг, ала хар чыгѣармагѣа да бирча айтылгѣан зат болуб кѣаладыла.

Аллай сай, «тийме меннге, тиймем сеннге» рецензияла авторлагѣа заран салгѣан болмаса, джугѣуна да джарамайдыла. Авторгѣа файдасы болмагѣан зат а автор бла окѣуучуну арасында келечилик кѣалай этсин! Рецензент окѣуучуну аллында автор бла тенг джууаблы болургѣа керекди. Автор образла, суратла бла, критик понятиеле бла сѣлешеди, алай а экиси да бир уллу затны юсюнден тѣйыншлы сѣз джюрютюрге керекдиле. Критик, кѣабмай, чимдемей, алай а кѣбюсюне этиучюсюча, узакѣдан да ышармай, шыбырмамай, кескин, кесини кѣуру да сѣлешючю ауазы бла, болумуча сѣлеширге керекди. Аны сѣзю авторгѣа керти тенгча хар несин да ачыкѣларгѣа, автор kitabы чыкѣгѣандан сора окѣуучуну аллында башын энишге иймезча, этерге керекди.

Критик къуру авторну кьолуна къараб, ол бермесе аш табмай турмай, автор бла эркин, сабыр, творчествулу сё- леширге керекди. Аны сёзю къуру ол кьолунда чыгъар- маны юсюнден айтылыб да кьалмай, джашауда эм кь- рекли затла литературада кёрюнюрге тыйыншлы бол- гъанларын да ангылатыргъа керекди. Алай литература опытка таяна, автор бла ёчеширча, аны юретирге, анга болушургъа хыйсаб береди.

«Критик-марксист джазыучуну устазы болургъа ке- рекди», — дейди А. В. Луначарский.

Бир бирледе автор критикни айтханына кёлкьалды болуб, джазгъанымда болмагъан затланы айтады, алай- былай деб гурушха этеди. Алай а бизни литературада, не эсе да «иги» критикагъа кёлкьалды болуб бир авторну да кёрмейбиз, не тукъум чыгъармагъа да «амандан» а «игиле» кёб джазылгъанына не сёз! Кертиди, ариу сёз кимге да иги джараша болур, алай болса да халкьны аллында, халкьны духовный байрагъын кёлтюргенле тюз сёзге гурушха этмеселе иги боллукъ болур.

Искусствода кесинги халалчыкъ, айбатчыкъ, хар неге да бирча «хо» деучючюк этсенг, сен искусствону тамыр- ларын кемирлигинге ийнаныб кьал. Олсагъатда сен къу- ру болумсузлугъунгу джакълайса.

Критикни эм уллу борчу авторгъа заманында айтыр- гъа, ол джетишмеген джерине жангыдан къарарча себеб этерге, экинчи чыгъармасында бу джол этген халатларын кёргюзмезча болушургъа, авторла окъуучуну арасында тыйыншлы келечи болургъады.

Автор да критикагъа ийнаныргъа; ол аны чыгъарма- сыны юсюнден айтханын ушатмай, «Мени сүймей этеди» деб ангыламай, «Меннге болушургъа излейди» деб ангы- ларгъа керекди. Автор бла критик бир бирлеринден кьоркъмазгъа, бир бирлеринден уялмазгъа керекдиле. Автор бла критик чыртда араларында джалгъан сёз джюрюмеген, бетден бетге, нени юсюнден да тюз сёлеш- ген тенгле болургъа керекдиле. Алай болса, литература- гъа безгеклеринден сора да сапран ауруу тийген чыгъар- мала аз кирликдиле. Алай болур ючюн а автор да, кри- тиканы ушатмаса да, ол айтханнга эс бёлюрге керекди.

Бир кьауум джазыучула джазгъан затларыны юсюн- ден хар не тюрлю джаны бла да айтыргъа кюрешиб, ол

джазгъан заты, менден алгъа бир зат айтыб иеди деб къоркъуб, врач аурууну историясын джазгъанча, деталларын санаб, не да героину аузуна чаба, аны тилсиз этиб, сёлештирсе да, къуру кеси суйгенча сёлештириб, герой къарт тиширыу эсе, эски-чирик адетлени бютеу аны юсюне салыб, джаш эсе, акъыллы, ариу этиб, эски заман эсе, юсюне къуру къара джабыуну джайыб, джангы заманны да къуру кюн бетине къараб, озгъан заманны адамы бай эсе, аны эрши да, тели да, джут да, аман джюрекли да этиб, джарлыланы да халал, акъыллы, намыслы да этиб, суйюмсюз герой, сёз ючюн, тюненеги ичкичи, спекулянт, джалкъау джыйылыуда джёнгерлери бир-эки сёз айтханлайларына, тамбла алчы да, иги да болуб къалгъанын кёрюзедиле. Быллай суратлаугъа критика тюздю деб ёмюрде да айтырыкъ тюлдю, бизни литературабызда бу сыфатлы чыгъармала болгъанына киши да ишекли болмаз. Литература ойлашдыра, сагъышландыра билмей эсе, не кёб, не ариу сёлешгинден да файдасы боллукъ тюлдю.

Джазгъан затны юсюнден къуру кеси айтыб турса, окъуучугъа джукъ къалмай олтурады. Окъуучугъа, чайнаб къабдырмай, джазгъанынг аны сагъышландырырча этерге мадарынг джокъ эсе, джазмай къойгъандан игиси болмаз.

Бир къауум авторла (алагъа джазыучула дерге болмаз!), кёрген-кёргенин этер дегенлей, джюрегин кёлтюртюб джазмаса, джашаргъа къоймай тургъан заты болмагъанлай, джазыб-джазыб, кесин къыйнаб, алыб келсе, ол джазылгъанны ичинде окъуучугъа бир джангы зат табылмаз. Алай а ашыкъмагъыз. Авторгъа сорсагъыз, ол сизге айтыр джазгъаныны неси болгъанын.

Критика уа не этерге керекди, быллай болумну эслесе? Критиканы тюзлюгю, кючю быллай чыгъарманы юсюнде танылыргъа керекди.

ТАУЛАДА ЭРТДЕН

(ЭБЗЕЛАНЫ АЗРЕТ)

Эбзеланы Азретни «Таулада эртден» деген назму китабчыгы 1962 джыл чыкыганды. Китаб В. И. Ленинни, партияны, Ата джуртну, къралла арасында шохлукъну, табигъатны, сүймекликни юсюнден джазылганды. Назму джазыу бла Азрет кырккынчы джылладан бери кюрешеди.

Китабчыкъ беш бёлюмден къралганды: Ленин бла Коммунист партия, Ата джурт бла совет аскер, къралла арасында шохлукъ, ийнарла, табигъат, поэма.

Биринчи бёлюмюнде поэт Уллу Ленин бла ленинчи партияны юсюнден джазады. Ленинни учениеси баш бошлукъ излеген миллетлеге джайылганын, Ленинни ёмюрде джукъланмазлыкъ чырагы — Компартия — бизни коммунизмге элтгенин, урушха къраршчы кюрешгенин кёргюзеди.

Поэт Ленин бла партия бир болгъанларын, алагъа совет адамны бюсюреулерин «Салам болсун сеннге, «Партия» деген назмусунда кёргюзеди.

Берч кьоллу халкъланы бирикдирген,
Бирча иннетге, бир джолгъа тизген,
Артыкълыкъланы тамырын юзген.
Салам болсун сеннге, Партия!

Халкълагъа рахатлыкъ джашау берген,
Хар миллетни барын да тенг кѳрген,
Окъууланы эшигин кенг керген
Салам болсун сеннге, Партия!

Джер джюзюнде шохлукъ ючюн кюрешген
Эркиликни халкъ алсын деген,
Уруш дуниядан къорасын деген
Салам болсун сеннге, Партия! (

Назмуну арт тизгинлеринде поэт былай айтады:
Туугъан джуртуму бардыргъан алгъа
Коммунизмни белгили джолунда,
Ленинизмни байрагъы къолунгда,
Салам болсун сеннге, Партия!

Китабны Ата джурт бла Совет Аскерни юсюнден
джазылгъан бѳлюмюнде Джуртубузну байлыгъын, ариу
табигъатын, рахатлыкъны кирпич къакъмай сакълагъан
аскерлерибизни суратлайды.

Азрет кесини юсюнде къазауатны сынагъанды. Къа-
зауат адам улуну, джашауну эм уллу тушманы болгъа-
нын, аны болдурмаз ючюн дунияны башында бютеу
халкъла бары да бир иннетли болуб кюреширге керек
болгъанын «Къралла арасында шохлукъ» деген бѳлю-
мюнде суратлайды.

Турайыкъ, халкъла, ёрге
Дюн-дунияны юсюнде,
Урушха къаршчы хар джерде.
Кенг джыйыб кючню бирге

«Къобан ёзенни баш джаны», «Таулада эртден»,
«Джаз келди», «Къачхы ингир», «Таула» деген назмула-
рын табигъатны юсюнден джазады.

Суратлау джаны бла китабда эм кючлю назмула —
ийнарладыла. Ийнарлада къарачай фольклор танылады.

Ма Азретни ийнарларыны бирини лирика герою былай
айтады:

Узат къолунгу тенгизден бери,
Мен да узатама къолуму:
Сюймеклик уллуд, тарт мени ары —
Биргенге этеме джолуму:

Адамны эм сейир сезимлерини бири — суймеклик — джашауда, зауукълукъда, кыйынлыкъда да болушханын, керти суймекликни кирсизлигин, теренлигин кѳргюзген назмула — ийнарла китабда джазгъы гокгалагъа ушайдыла. Китабны квалгъан бѳлюмлеринде схематизм, лозунг бла джазылгъан сай сезимли назмула бар эсе, ийнарлада аллайгъа тюртюлмейсе.

Эбзеланы Азретни «Таулада эртден» деген назму китабы аны (Азретни) тѳлюсюню аты бла бизни тѳлюбюзге айтылгъан сѳздю.

СЕНСЕ ДЖАШАУУМ

(БАТЧАЛАНЫ БЕРГЕР)

Батчаланы Бергерни «Сенсе джашауум» деген назму китабчыгъы чыкъгъанында, аны юсюнден басмада (Ленинни байрагъы газетде) эки кере да сѣлешген эдиле. Джаш джазыгучулары семинарларында да унутулмагъан эди китабчыкъ. Джаш авторгъа статьяда парнография бла кюрешеди, асыры ачыкъ сѣлешеди, — дей эдиле.

Хар адам да произведениени бирча ангыламайды. Анга кишини да сѣю джокъду. Алай а бир къауум окъуучу, авторгъа урушургъа эсине тюшсе, джазылгъанны магъанасын ангыладыммы-ангыламадыммы деб асыры кыйналмайды.

«Мени нек суйдюнг»? деген назмусунда автор юдегилениген (юй бийчеси, сабийи болгъан) джашны суйген кызыны юсюнден айтады. Джаш кызыны ариулугъун, аны шахарда джаш джашла суйгенлерин айтыб билдиреди. Назмуну аягъында:

Юйде юй бийчем, эки да джашым,
Школгъа бара тамадам.
Мени нек суйдюнг, отха нек тюшдюнг,
Къачырмаз эсенг тауладан? — дейди.

Бизни кѣлюбюзге келген бла, былайда джашны аты бла автор былай айтады.

Сени амалтын (намысынг-сыйынг тюшмез ючюн), сени аллынга тюбѣб къозгъамаз ючюн, ким биледи, мен да джангылыб, юйюм — юйдегим чачылмаз ючюн, тур-

гъан джеримден къачаргъа (къыз бла тюл, юлдегисин алыб?) боллукъду.

Авторну былайда парнографиягъа ушагъан джугъуда джокъду деб турабыз. Джашауда алай болады, болургъа да боллукъду.

«Биягъынлай» деген назмусуну тёртюнчю строфасында да парнография табхан эдиле.

Биягъынлай, менме деб,
Къызы кертн суюгени,
Джел бюгюн да къысады
Ким да сукъланыр белни.

Къайда парнография? Былайда анга ушагъан джукъ да джокъду.

Кертиди, биз Бергерни назмуларында джетишмеген затлары джокъду деб айтсынла демейбиз. Бергерни (поэзиягъа биринчи атлам этген джашны!) къой эсенг, не уллу фахмусу болгъан поэтни да болады учхара джери. Бизни айтханыбыз: Бергерни китабчыгъыны юсюнден джазгъанла, семинарда сёлешгенлени бир къауумлары да китабны иги ангыламагъандыла. Ала назмуну тыш къарамындан ары атларгъа унамай къойгъандыла.

Батча улуну лирика назмулары темпераментликдиле. Джаш автор бютеу къарыуун, джюрек джылыуун, джюрек сезимлерин поэзияны тили бла ангылатыргъа излейди, кюрешеди.

Семинарда сёлешгенлени бири китабчыкъны юсюнден былай айтхан эди:

«Бу китаб чыкъгъандан эсе, къагъытлагъа джукъ джазылмай къалгъа эди».

Китаб болуб чыкъгъан назмуланы (айгыргъа, осалындан эсе игиси кёб болгъанланы!) юсюнден алай айтыу — поэзияны ангылауда мискинлик, дуббукълукъ тюлмюдю? Газетде джазылгъан статьяланы бириси китабны ичин терс ангылагъаны бир къауумлагъа механически джугъуб къалгъанды. Кертиди, семинарда китабны джаратханла, джаратмагъанладан эсе кёб эдиле.

Къуру къагъытланы суйгенлеге, поэзияны сущиостун ангылаялмагъанлагъа деб чыкъмайды китаб.

Китабны игиси, къарыусузу да барды, алай а китаб этиб чыгъармазчасы джокъду деб турабыз.

Джетишмеген джери — лирика бѐлюмюнде назмуланы тематика бирчалыкълары, алай а, эсигизде болсун, бир печатный листден аз болгъан китабчыкъ эки бѐлюмден къуралады: лирика бла сатирадан (онтѐрт лирика назму, онэки да басня). Бергер иги джазгъан джаш джазычуларыбызны тизгинлериндеди; поэзия этиу тынч болмагъанын биле болур, иги джазса, къууандырлыкъды, аманын а окъуучу кечерик тюлдю.

ДЖАНГЫ КИТАБЛА

1964—1965 джылла окъуучугъа талай джангы китаб бергендиле. Аланы ичинде Хубийланы Османны «Аманат» деген романыны ючюнчю китабы, Байрамукъланы Халиматны «Джылла бла таула» деген лирика романыны биринчи китабы, Къобанланы Дахирни «Эки заман» деген повестини биринчи китабы, Семенланы Азретни «Джазыуну айлары» деген повести, Суююнчланы Азаматны биринчи проза китабы, Акъбайланы Азретни «Емюрню иеси» деген очерклери, Байрамкъулланы Фатиманы «Анала бла балала» деген сабий китабчыгы, Къобанланы Ахматны «Джюрекден джюрекге» деген назму китабы, Къаракетланы Юсуфну «Тау оюула» деген назму китабы, Алийланы Умарны назму китабы, Байрамукъланы Халиматны «Тиширыуну хапары» деген китабы, Лайпанланы Хамитни «Джулдузчукъ» деген китабы, «Айран» деген джыйымдыкъ дагыда башха китабла.

Окъуучубузну къолуна эм уллу саугъа болуб, «Къарачай поэзияны антологиясы» тюшерикди. Антологиягъа сайлаб эм иги, эм фахмулу произведениеле киргендиле.

Къарачай поэзияны антологиясы къарачай нарт эпосдан, эски джырладан, революциягъа дери поэзиядан, революциядан сора халкъ джырладан, совет поэтле деген бѐлжюмледен къуралгъанды. Хар поэтни юсюнден къысха творчество (биографический) справкала джазылгъандыла.

Къарачай поэзияны антологиясы окъуучугъа, тил, литература, история бла кюрешген илму къуллукъчулагъа

уллу магъанасы болгъан зат болуб чыгъады. Антологиягъа кирген произведениеледе къарачай халкъны, фахмулугъу, аны ариу иннетлилиги, туугъан джерине суймеклиги, аны тенгин сюе, сыйлай билгени, джауун кёрюб болмагъаны, къалгъан халкъланы ариу кёргени джашауну суйгени, кирсиз джюреклилигин, иште арий-тала билмегенин джигитлиги, джигерлиги суратланады.

Къарачайлыны Уллу Октябрьгъа дери драматизмден толу джашауун антологияда толусу бла кёрюрге боллукъду.

Китабха джаш джазыучуладан Семенланы Азрет бла Суйюнчланы Азамат киргендиле.

Антология, Уллу Октябрь баш бошлукъ берген гитче халкъчыгъыбызны фахмулулугъуна, аны уллу искусство-су болгъанына шагъатлыкъ этеди.

Хубийланы Османни «Аманат» деген романыны ючюнчю китабы халкъыбызны бюгюнню джашауун суратлайды. Ал планнга таулу тиширыуну бюгюнню болуму салынады. Джазыучу бу темагъа (тиширыуну юсюнден) «Аманатны» ючюнчю китабына дери да эс бёлгенлей тургъанды, алай а быллай образны ол биринчи кере суратлайды. Китабны баш герою Сафиятды. Ол жангы заманны адамыды, аны джазыуу, насыбы кеси къолундады. Сафият джашауда кёб къыйынлыкъгъа джолугъады, алай а аланы барысында да, адамлыгъын тас этмегенлей, баш бюкмегенлей, сынады. Китабны аягъында Сафият оптимист халда, бир уллу иш этген адамча кёрюнеди. Байрамукъланы Халиматны «Джылла бла таула» деген романы Къарачайда совет интеллигенцияны туугъанын, коллективизацияны, отуз джетинчи джылны, тимуровчуланы, къарачай халкъны джашауун революцияны ал джылларындан Уллу Ата джурт къазауатха дери суратлайды. Романны баш герою Асланды. Къобанланы Дахирни «Эки заман» деген повестинде аскер училищени бошаб къазауатда джигит уруш этген джаш лейтенантланы юслеринден джазылгъанды.

Семенланы Азрет, Суйюнчланы Азамат, Акъбайланы Азрет китабларында заманыбызны адамын кёргюзедиле. Байрамкъулланы Фатиманы «Анала бла балала» деген сабий китабчыгъы гитче сабийчиклеге джазылгъанды.

Къаракетланы Юсуф бла Къобанланы Ахмат назму китабларында джашлыкъны, суймекликни, Кавказны ариу табигъатыны, адамлыкъны юсюнден джазадыла.

«Тиширыуну хапары» деген китабында Халимат таулу тиширыуну сыфатын юч жанрда кёргюзеди. Китабха эсселе (къысха хапарчыкъла — оюмчукъла, сагъышла), дневникле, хапарла киредиле .

«Айран» деген джыйымдыкъда талай автор, талай тюрлюлюк барды. Бу китабны «Критика бла библиография» деген бёлюмюнде Лайпанланы Къазий бла Сеитни «Ислам-Тебердичи» деген очерклеринде биринчи къарачай профессионал художник, поэт, просветитель Кърымшаухалланы Пачаны джашы Исламны юсюнден джазылады. Окъуучу китаблада ана тилибизде алкъынчы аны юсюнден быллай затха тюбемегенди. Хубийланы Магомет диспут статья джазады. Ол М. Ю. Лермонтов Джамагъатны юсюнден джазгъанын джакълайды.

Лайпанланы Сеит «Джаммолатны эмчек уланы» деген статьясында Лермонтовну произведениелерини геройларыны прототиплерини юсюнден джазады.

Кёресиз, талай китаб чыгъыб окъуучуну къолундады, талайы да чыгъа турады. Аланы окъуб, сынаб кёрген адам ана литературабызны ёсгенин эслемей къаллыкъ тюлдю. Литературабызны къуру саны ёсуб къалмай, суратлау теренлиги да ёседи. Литературагъа жангы фахмулу джазыучула келедиле, келгенлери бла аны тюрлендиредиле. Ала бири бирине ушамагъан, бири бирине багъана болгъан, произведениелеринде заманыбыз салгъан соруулагъа тюз джууаб берирге кюрешедиле. Окъуучу бла терен, джюрекден джюрекге баргъан ушакъ эте, джаш авторла сагъышландыра, ойлашдыра биледиле. Аллай китабларыбызны бири Биджиланы Борисни «Джюрекни ауазы» деген повестиди. Повестде Борис джаш тёлюню джашауун кёргюзеди. Китабны баш герою Фатимады. Ол эрге барады, сабийчиклери болады (Ларисачыкъ), алай а ол баргъан джаш, башха тиширыугъа тагъылыб (Зуриятха) юйдегисин чачады. Фатима андан кетеди. Кетгенден сора, Заурчукъ да тууады. Фатима Хамитден кетгенден сора, орта школну бошайды, кесини керти насыбын башха джаш бла табады. Фатима бла школну директору бир бирлерин суюдиле. Ол Фатиманы

сабийчиклерине аталыкъ этеди. Повестни аягъында Хамитни (Фатиманы биринчи эри) джангызлыгъын суу талагъан кулдача, ичинде джугъу къалмагъанын, юйюп-юйдегисин да тас этгенин джаш автор Заурчукъну сёзю бла кёрюзеди. Гитче Заурчукъ атасына (танымагъан атасына!) барыргъа унамай, анасыны экинчи эрине «папа!» — деб къачады.

Фатима насыблыды. Керти суймекликни, адамлыкъны ол экинчи баргъан адамыны юсюнде табады. Борисни повести тынч окъулады, сагъышландыра биледи. Борис кесини творчество джолунда джангыз тюлдю. Ол биз былтыр бла быйыл окъугъан китабларыбызны джаш авторларыны бириди.

БИБЛИОГРАФИЯ

- В. И. Ленин. О литературе и искусстве М., ГИХЛ 1957.
- В. И. Ленин и вопросы литературоведения. М.-Л., изд-во АН СССР 1961.
- Программа КПСС.
- А. М. Горький. О литературе. Литературно-критические статьи. М., «Советский писатель», 1953.
- «40 лет автономии Карачаево-Черкесии», Черкесск, 1962.
- Балтин П. И. Бекизова Л. Литература народов Карачаево-Черкесии.
- Труды Карачаево-Черкесского научно-исследовательского института. Выпуск II, (серия филологическая). Черкесск. 1959.
- Бекизова Л. Литература, рожденная Октябрем. сб. «40 лет автономии Карачаево-Черкесии», Черкесск 1962.
- Караева А. О фольклорном наследии карачаево-балкарского народа. Черкесск. 1962.
- Караева А. Становление Карачаевской литературы. Черкесск. 1963.
- Дебо улу Кючюк (Байрамукъланы Кючюк) «Хасаука», «Умарны джыры».
- Семенланы Къалтур «Эмина» (Орусбийлары), Къочхарланы Къасбот «Сайламалары», Черкесск. 1964.
- Аппаланы Х. «Къара кюбюр», Черкесск. 1959.
- Байкъулланы Д. Джазгъанларыны сайламлары, Черкесск. 1959.
- Байрамукъланы Х. Суйген тауларым, Черкесск. 1959.
- Байрамукъланы Х. Залихат, Черкесск. 1963.
- Байрамукъланы Х. Джылла бла таула, Черкесск. 1965.
- Байрамукъланы Х., Боташланы И. «Пьеса» Черкесск. 1964.
- Байкъулланы А.-К. Назмула. Черкесск. 1964.
- Бостанланы Х. Сайламалары, Черкесск. 1962.
- Борлакъланы Т. Насыблы джашлыкъ, Черкесск. 1963.
- Биджиланы Асхат. Сайламлары, Черкесск. 1963.
- Къаракетланы И. Сайламлары, Черкесск. 1960.

- Къобанланы Д. Таулада таууш. Черкесск. 1963.
Къобанланы Д. Эки заман, Черкесск. 1965.
Орусланы М. Орусланы М. Назмула, Черкесск. 1963.
Хубийланы О. Ант, Черкесск. 1963.
Хубийланы О. Аманат, I китаб, Черкесск. 1961.
Хубийланы О. Ааманат, II китаб, Черкесск. 1965.
Ертенланы А. Сайламалары, Черкесск. 1969.
Аппаланы Билал, Ата джуртума, 1964.
Байчораланы С. Дугъум кёзле, Черкесск. 1962.
Биджиланы Б. Джюрекни ауазы, Черкесск. 1964.
Батчаланы Б. Сенсе джашауум, Черкесск. 1962.
Джаубаланы Х. Атамы сёзю, Черкесск. 1963.
Семенланы А. Тау бла таулу, Черкесск. 1960.
Хубийланы Н. Анам, Черкесск. 1961.
Хубийланы Н. Аууш, Черкесск. 1964.
Чотчаланы М. Таукел бол, Черкесск. 1963.
Чотчаланы М. Эм таза кёкню тюбюнде. Черкесск 1964.
Эбзеланы А. Таулада эртден, Черкесск. 1962.
Алагъа, очерк китаб, Черкесск. 1962.
Джюрек джырлайды, Черкесск. 1959.
Джарыкъ джолда, Черкесск. 1960.
Шохлукъ. Черкесск 1962.
Джанкъылыч. Черкесск 1964.

БАШЛАРЫ

Автордан	3
Эминаны ким джазгъанды	5
Тинте барыб	8
Уллу Ата джурт къазауатда ёлген поэтлерибизни ючюсю (Къаракетланы Исса, Байкъулланы Даут, Орусланы Махамет)	17
Прозабызны юсюнден бир кесек	25
Сабий литература	37
Очеркле	39
Драматургия	41
Поэзияда юч тиширыу	42
Джаш ауазла	58
Поэзиябызны тамбласында	84
Владимир Ильич Ленин къарачай литературада	100
Поэзиясыз литература болмайды	105
Башха тилледен кёчк рюлген затланы юсюнден	113
Ишчи халкъны темасы къарачай литературада	124
Бир иннет бла ишлерге	126
Таулада эртден	131
Сенсе джашауум	134
Джангы китабла	137
Библиография	141

Назифа Магомедовна
Нагиева

*

В ПОИСКАХ...

(Вопросы развития
карачаевской литературы)
на карачаевском языке

*

Редактор Х. Б. Байрамукова.
Художник И. И. Харсекин.
Художественный редактор Д. Х. Кубанов.
Технический редактор Г. М. Потькалова.
Корректоры: Гочияева Р. А., Т. А. Боташева.

Сдано в набор 10-V-1965 г.
Подписано в печать 29-XI-1965 г.
Формат 84x108 $\frac{1}{32}$. Физ. печ. л. 4,5.
Уч.-изд. л. 6,36. Усл. п. л. 7,38.
Тираж 500 экз. Заказ № 2225.
ВУ 23160. Цена 40 коп.

Ставропольское книжное издательство, 1965.
Черкесская типография,
г. Черкесск, ул. Комсомольская, 31.

Багъасы 40 кап.

102827